

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Володимир
ПОЛТОРАК

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

для здобувачів
першого освітнього рівня
«бакалавр»

ОДЕСА
ОНУ
2020

**УДК 908 (477)
П529**

Автор:

Полторак Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Рецензенти:

А. В. Красножон, доктор історичних наук, зав. кафедри історії України Південноукраїнського педагогічного університету імені К. Ушинського;

О. О. Уварова, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету.

*Рекомендовано до друку
навчально-методичною радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 9 від 23.06.2020 р.*

Полторак В. М.

П529 Хрестоматія з історії України : хрестоматія для здобувачів першого освітнього рівня «бакалавр» неспеціальних факультетів / В. М. Полторак. – Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2020. – 164 с.

ISBN 978-617-689-389-9

В хрестоматії наведені основні історичні джерела для підготовки до семінарських і практичних занять, а також для самостійного опрацювання з врахуванням вимог навчальної програми предмету «Історія України». Завдання для опрацювання документів складені згідно з вимогами підготовки фахівців на неспеціальних (неісторичних) навчальних підрозділах.

Розраховано на викладачів і студентів.

УДК 908 (477)

ISBN 978-617-689-389-9

© Полторак В. М., 2020

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ТЕМА 1. Стародавня історія України. Раннє середньовіччя: українські землі в період Київської Русі та феодальної роздробленості	9
ДОКУМЕНТ 1. Присяга херсонесита	11
ДОКУМЕНТ 2. Правда Руська	14
ДОКУМЕНТ 3. Літопис Руський. Рік 1096	28
ТЕМА 2. Високе та пізнє середньовіччя: українські землі у другій половині XIV – першій половині XVII ст.	36
ДОКУМЕНТ 4. Акт Люблінської унії 1 липня 1569 р.	37
ТЕМА 3. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Ранньомодерний час: українські землі у другій половині XVII–XVIII ст.	49
ДОКУМЕНТ 5. Статті, запропоновані козацьким посольством царському уряду 21 березня 1654 року з царськими резолюціями	51
ТЕМА 4. Україна наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.	57
ДОКУМЕНТ 6. Книга буття українського народу, 1846	58
ТЕМА 5. Соціально-економічний розвиток України, український національно-визвольний рух у у другій половині XIX ст.	72
ДОКУМЕНТ 7. Микола Міхновський. Самостійна Україна, 1900	73

ТЕМА 6. Українські землі впродовж 1900–1920 рр.	87
ДОКУМЕНТ 8. Універсали Центральної Ради 1917–1918	89
ТЕМА 7. Україна в 1920–1930-ті рр.	103
ДОКУМЕНТ 9. Конституція (Основний закон) УРСР 1937 року	103
ТЕМА 8. Україна під час Другої світової війни	128
ДОКУМЕНТ 10. Олександр Довженко. Щоденник (уривки 1943–1945)	129
ТЕМА 9. Радянська Україна у другій половині ХХ ст.	145
ДОКУМЕНТ 11. Вячеслав Чорновіл. Лихо з розуму (уривки)	146
ТЕМА 10. Україна сучасна	160
ДОКУМЕНТ 12. Тексти нормативно-правових актів, прийнятих 24 серпня 1991 року Верховною Радою України	160

ВСТУП

Історія України – предмет, відомий студентові зі шкільного розкладу, адже його вивчають учні протягом семи навчальних років із 5-го по 11-й клас. Більшість першокурсників мають досвід складання зовнішнього незалежного оцінювання з цього предмету. Здавалося б, що ще нового вони можуть дізнатись за пів року навчання однойменного предмету під час першого семестру першого року навчання у вищому навчальному закладі?

Згідно однієї із класифікацій історичного знання, «шкільна» історія передовсім має на меті соціалізацію учня: *«саме підручник історії пропонує ту модель поведінки людини в суспільстві та в різноманітних колізіях соціального життя, яку ми б хотіли бачити від майбутнього громадянина»* (професорка Києво-Могилянської Академії Наталі Яковенко). Вища ж освіта передбачає підготовку фахівця в конкретній галузі академічних знань, і тут вивчення історії, в тому числі історії України, піднімається на інший щабель. Розуміти не лише препарований фахівцями-істориками факт чи процес, не тільки виявити причинно-наслідковий зв'язок, але й самостійно поставити академічне завдання (сформулювати проблему), розібратись в підходах до його вирішення, навчитись критично аналізувати джерела інформації згідно наукової методики – от пріоритети курсу для здобувачів першого освітнього рівня «бакалавр». Історія України таким чином для студента вищого навчального закладу стає фундаментальним предметом, який нарівні з іншими методичними дисциплінами дає в руки майбутньому фахівцеві академічний інструментарій для вирішення спеціальних завдань.

В цілому, відповідно до програми навчання, предмет розрахований на те, аби студент був здатний реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні. Також, предмет формує культурно-історичну компетентність – здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку пред-

---

метної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя. Історія готує до розуміння та власного осмислення основних світоглядних концепцій і принципів у навчанні і професійній діяльності. Ще одна важлива компетентність – здатність до критичного мислення, аналізу і синтезу. Безумовно не менш важливим є привиття соціальної відповідальності та екологічності мислення, здатність шукати, верифікувати та аналізувати (інтерпретувати) інформацію з різних джерел. Побіжно, вивчення історії формує здатність зосереджуватись на якості та результаті при виконанні завдань, навички використання інформаційних та комунікативних технологій, здатність визначати, формулювати і вирішувати проблеми, навички міжособистісної взаємодії, вміння працювати автономно та в команді, здатність планувати час та управляти ним, вміння дотримуватись норм здорового способу життя та впроваджувати їх у особистій та професійній діяльності. В цьому допоможе предмет, але він не є тут останньою інстанцією.

Більш конкретну мету має видання цієї хрестоматії. Вона є зібранням матеріалів, які допоможуть студенту при оволодінні практичними навичками з проведення відповідних досліджень, що передбачені навчальною програмою як частина самостійної роботи студента. Хрестоматія дасть можливість першокурснику отримати інформацію без великої кількості «посередників», доторкнутись до епохи через текст документу. Авжеж, більшість з опублікованих джерел пройшли «через руки» палеографа, археолога, перекладача, археографа, літературного редактора і були адаптовані до сучасного рівня мови. Але не слід применшувати і значення того відчуття безпосереднього контакту студента з відбитком часу, яке надає опубліковане джерело. І тут все має вагу – знання контексту, розуміння тексту, інтерпретація інтертексту документу тощо.

Для систематизації роботи над джерелом під час його самостійного опрацювання, пропонуємо короткий опис джерелознавчої методики. Вона не є вичерпною, більш докладно з методами історичного дослідження студент може ознайомитись в додатко-

---

вій літературі (вміщена наприкінці кожної теми та усієї хрестоматії). Отже, робота над будь-якою проблемою передбачає такі етапи:

1. Пошук, виявлення і попередній відбір джерел для наступної праці з ними.
2. Класифікація джерел.
3. Дослідження джерел, їх аналітична критика.
4. Синтетична критика та наукове використання досліджених джерел.

В хрестоматії використано інверсивний метод – студентові дається завдання зрозуміти інформативний потенціал вже відібраного джерела. Але перед тим, слід «препарувати текст» – тобто самостійно виконати 3-й пункт попереднього плану. В цій роботі буде два етапи:

3.1. Текстологічна критика: з'ясування авторства, місця, часу, обставин та мети створення джерела; оцінка його автентичності, повноти та достовірності викладених у джерелі фактів, аналіз структури тексту, мети і завдань його.

3.2. Другий етап джерелознавчої критики ("джерелознавчий синтез") вирішує такі завдання: виявлення зв'язків даного джерела з історичним контекстом, встановлення всієї суми фактів, які стосуються проблеми і визначення фактів, яких бракує для повноти картини.

Робота над джерелом передбачає виконання завдань, які вміщені на початку кожного з документів. Рекомендовано розглянути результати самостійної роботи студентів над текстами, вміщеними в хрестоматії, на практичних заняттях.

Ще один важливий момент. Перша в історії Руси-України хрестоматія загального змісту і вузького призначення датується 1073 роком. Великий князь Київський Святослав Ярославович особисто замовив її монахам Печерського монастиря. Ця хрестоматія носила на собі відбиток епохи – документи до неї були відібрані з різних джерел, а назву вона носила «Ізборник». Перше вміщене джерело «Ізборника» – «Про удачу». Укладач звернув увагу на неправильність постановки питання, адже удача (щастя у вузькому розумінні) – це елемент язичницького вірування, а доброду християнинові слід говорити про волю Божу. В якійсь мірі

і дана хрестоматія повторює досвід тисячолітньої давнини, вона звертає увагу студента на ті проблеми історії України, які автор вважає важливими для опанування методики самостійного критичного історичного мислення.

Підбір або селекція документів, вміщених в хрестоматії, може викликати питання. Це тому, що будь-які уявлення про минуле, в тому числі фахового історика, є результатом певних аналітичних дій, певного особистого досвіду. Підбірка саме цих джерел є результатом 15-річного викладання предмету на різних спеціальностях Одеського національного університету імені І. І. Мечникова і несе на собі відбиток як браку аудиторного часу для опрацювання студентами великого масиву джерел, так і потребу в певній універсальності документів (щоб зрозуміли і фізики, і лірики). Водночас, частина документів хрестоматії може бути факультативною, не обов'язковою для аудиторного опрацювання. З іншого боку, 12 документів є різнотипними – для формування навичок інтерпретації історичних джерел різних типів, видів, родів. Врешті-решт, автор із задоволенням буде шліфувати свій текст і надалі – і відкритий до будь-яких конструктивних зауважень.

ТЕМА 1

Стародавня історія України.

Раннє середньовіччя: українські землі в період Київської Русі та феодальної роздробленості

ЗМІСТ ТЕМИ: Первісна історія українських земель. Стародавні народи та держави на теренах сучасної України.

Східні слов'яни VI–IX ст. Союзи племен. Формування центрів ранньофеодальної державності. Утворення держави Київська Русь.

Київська Русь у X – першій половині XI ст. Органи влади, князь і дружина. Формування державної території. Розвиток феодальних відносин. Законодавство. Хрещення Русі, значення прийняття християнства. Зовнішня політика і міжнародне становище Київської держави.

Київська Русь в останній період свого існування. Розвиток феодального землеволодіння і господарства. Законодавство. Народні заворушення. Любецький з'їзд. Початок роздробленості держави.

Місце Київської Русі в історії України. Київська Русь – ранньофеодальна держава східних слов'ян. Роль Київської держави в етнічній історії українського народу. Міжнародне значення Київської Русі.

Українські землі у XII – першій половині XIV ст. Економічні та політичні передумови феодальної роздробленості. Закономірності та особливості соціально-економічного і політичного розвитку руських князівств. Феодальне землеволодіння і господарство. Торгівля. Законодавство.

Князівства Середнього Подніпров'я у XII – 40-і роки XIII ст. Київське князівство. Чернігівська земля. Переяславська земля. Галицько-Волинська держава у XII – 40-і рр. XIII ст. Соціально-економічний і політичний розвиток Галицької і Волинської земель у XII ст. Утворення і розвиток Галицько-Волинського князівства. Роман Мстиславович. Данило Галицький.

Монгольська навала. Причини, початок і основні напрямки походів монгол. Монголи в Північній Русі, напад на Південно-Західну Русь. Захоплення Києва та міст Галицько-Волинського

князівства. Встановлення золотоординського іга. Боротьба проти Золотої Орди. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст. Занепад держави. Етнічна історія українського народу під час феодальної роздробленості. Розвиток культури на українських землях часів Київської Русі та феодальної роздробленості. Матеріальна культура. Архітектура. Живопис. Літописання. Література.

Це – найдовші періоди історії, які майже позбавлені джерел. Проте саме в стародавню та ранньосередньовічну добу сформувались основи цивілізації, головні норми права та етики, виникли та поширилися світові релігії, оформилися відомі сьогодні види економічної діяльності людини. Для розуміння цих важливих етапів становлення суспільно-політичного життя на теренах України важливими є три документи, вміщені для самостійного розгляду. Це – «Присяга херсонесита», «Правда руська» та «Літопис руський» (більш відомий під назвою «Повість минулих літ»).

Перший документ «Присяга херсонесита» – пам'ятка політичної думки етапу кризи полісів Північного Причорномор'я III ст. до н.е. і представляє собою стислий, але дуже змістовний текст. За його допомогою можна дізнатися як про устрій поліса, так і про причини внутрішнього протистояння, про плановані шляхи виходу з нього, а також про економічне та духовне життя херсонеситів.

Другий документ «Правда руська» – пам'ятка права, яка була створена трьома поколіннями Рюриковичів та їхнього найближчого оточення і є джерелом як для характеристики рівня розвитку суспільства, так і для розуміння уявлень вищого прошарку Русі-України про справедливість, суспільний устрій тощо.

Третій документ «Літопис руський» – перший історіографічний твір, який дійшов до нас від епохи Русі. Обрана стаття від 1096 року цікава з точки зору того, що написана очевидцем подій, містить опис як внутрішньополітичного протистояння, так і складної міжнародної ситуації напередодні зміни системи престолонаслідування в державі Рюриковичів (Любецького з'їзду 1097 року). Привертає увагу рівень уявлень автора тексту про походження навколишніх народів, про систему його світосприйняття в цілому.

ДОКУМЕНТ 1. Присяга херсонесита

Присяга громадян Херсонесу – епіграфічна пам'ятка з Херсонесу Таврійського. На думку більшості фахівців вона датується початком III століття до н. е. Присяга громадян Херсонесу викарбувана на плиті з білого мармуру, що оздоблена згорі карнизом та фронтоном. Цю плиту було знайдено на центральній площі Херсонеса, біля Володимирського собору, верхня і нижня частини – у 1890 році та в 1891 році, а невеликий фрагмент – у 1899 році. Напис на плиті зберігся майже повністю (бракує лише частини прикінцевої фрази). До наукового обігу пам'ятку ввів В. Латишев. Присяга подається за текстом, наведеним на сайті музею-заповідника «Херсонес Таврійський»

ЗАВДАННЯ:

Написати есе обсягом 4000 знаків під назвою «Життя в стародавньому Херсонесі» чи «Шляхи вирішення кризи давньогрецького полісу» з врахуванням наступних питань:

1. Пригадати умови, в яких давньогрецькі колоністи проживали на теренах Північного Причорномор'я у 3 ст. до н.е.
2. Коротко охарактеризувати документ.
3. Визначити авторство, мету та завдання даної присяги.
4. Охарактеризувати економічне життя давньогрецького полісу на теренах сучасної України, спираючись на текст присяги.
5. Зробити висновки щодо державного устрою Херсонесу та соціальної та етнічної структури його населення.

Друкується за:

Присяга херсонесців // URL: <http://ukrlife.org/main/2000/hersones.htm>

Література:

Оцифровані матеріали з історії Херсонеса // URL: <http://www.library.chersonesos.org/>

Текст присяги

Клянуся Зевсом, Геєю, Геліосом, Дівою, богами й богинями Олімпійськими та героями, котрі володіють містом, областю й укріпленнями херсонеситів:

я буду однодумцем у справі добробуту міста та громадян і не зраджу Херсонес, ні Керкінітиду, ні Прекрасну Гавань, ані інші укріплення, ні інші області, якими херсонесити володіють або володіли, нічого нікому, – ні еллінові, ні варвару, але буду охороняти для народу херсонеситів;

не порушу демократії й тому, хто бажає зрадити або порушити, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю деміургам, що правлять у місті;

буду ворогом для тих, хто лихе задумує, хто зраджує чи схиляє до відділення Херсонесу, або Керкінітиди, або Прекрасної Гавані, або укріплень і області херсонеситів; буду служити деміургам, і членам ради якомога краще і справедливіше для міста і громадян;

і ΣΑΣΤΗΡΑ народу захищу і не передам на словах ні еллінові, ні варвару нічого таємного, що може зашкодити містові;

не дам і не прийму дару на шкоду міста й співгромадян;

не задумаю жодного несправедливого діяння проти будь-кого з громадян, що не відійшли, й нікому, хто задумує лихе, не дозволю й не приховаю разом з ним, але заявлю й на суді подам голос за законами;

не вступлю у змову ні проти громади херсонеситів, ні проти кого-небудь із співгромадян, хто не оголошений ворогом народу;

якщо ж я з ким-небудь вступив у змову чи пов'язаний якою-небудь клятвою чи обітницею, то, порушивши, так буде краще і мені і моїм, а тому, хто перебуває – зворотне;

і якщо я дізнаюся про якусь змову, існуючу або замислену, то заявлю деміургам;

і хліба вивізного з рівнини не буду продавати й вивозити з рівнини в інше місце, але тільки до Херсонесу.

Зевс, Гея, Геліос, Діва й боги Олімпійські, мені, хто триматиметься цього нехай буде благо і самому, і роду, і моїм, а хто не триматиметься – зло і самому, і роду, і моїм, нехай не приносить мені плоду ні земля, ні море, та жінки не народжують прекрасних дітей і нехай не ...

Коментар

В. Латишев вважав, що присяга складалася кожним херсонесцем при вступі до громади міста. Натомість С. Жебельов висловлював думку про те, що присяга є реакцією владних структур на планований але нереалізований чи придушений заколот, у зв'язку з чим від громадян міста вимагалось підтвердити свою лояльність. Близьку до Жебельова версію висувала також Е. І. Соломоник.

З Присяги можна скласти уявлення про межі володінь Херсонесу, який був не просто колонією, а впливовою державою, яка контролювала також Керкінітиду (зараз м. Євпаторія), Прекрасну гавань (зараз смт. Чорноморське), ряд укріплень і земель на західному березі Криму і найближчу сільськогосподарську територію (хору) на Гераклеїському півострові.

З економічного погляду присяга свідчить про наявність хлібної монополії та торгівлі херсонесців зі скіфами.

Можна також довідатися про державний устрій в місті-державі Херсонес; так основними органами міста були Рада та Народні збори. Керівники міста називаються в присязі деміургами.

У присязі, що мала характер клятви, окрім головної тріади грецьких богів – Зевс, Гея та Геліос – херсонесці просять опіки богиню Діву, яка була головною покровителькою міста. За Крисаченком, Діва - це бог-ідол автохтонів Криму таврів, запозичена греками Херсонесу. Пізніше Діва стала ототожнюватися з Артемідою.

Значення слова ΣΑΣΤΗΡΑ («састер») залишається не до кінця з'ясованим. На думку В. С. Крисаченка слово «састер» вказує на первісне святилище Діви, яке за висновком С. Жебелева, знаходилося на відстані 100 стадіїв (17,7 км) від Херсонесу, на мисі Парфенія (Фіолент).

ДОКУМЕНТ 2. Правда руська

«Правда Руська» – пам'ятка юридичної думки України-Русі епохи Середньовіччя. З огляду на унікальність і синкретичний характер твор має численних дослідників і велику наукову літературу. «Правда Руська» потрапила в поле зору не тільки дослідників історії права, а й істориків України і слов'яничини, соціологів, визначних філологів. І всі вони мають до неї свій законний інтерес.

ЗАВДАННЯ

Після опрацювання тексту документу та супровідної статті слід написати аналітичну записку обсягом 4000 знаків за наступною структурою, використовуючи посилання на самі тексти:

1. Авторство, час, місце та умови створення документу «Правда Руська»
2. Помста як засіб підтримання правопорядку в середньовічному суспільстві.
3. Соціальна ієрархія давньоукраїнського суспільства за матеріалами «Правди Руської».
4. Грошові одиниці Русі (таблиця з визначенням співвідношення).
5. Економічне життя Русі за текстом документу.
6. Місце документу в історичній спадщині середньовічної Київської держави.

Друкується за:

Юшков С. Руська Правда. К., 1935 // URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/ya.htm>

Література:

Грушевський М. Історія України-Русі. I – III тт. Київ, 1991.
Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 2001.

ПРАВДА РУСЬКА
або СТАТУТ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА

Убогого не можна помилувати, тому що зло має бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати в суть справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур. Будь-який справедливий вирок людина не скоро сприйме, хай не осудять неповинного, не убивають. Тортури осуджений хай приймає як дар, що не страчений. А тому судить із страхом Божим і скоро зрозумієте обмовника ближнього свого. Наклепи-бо також проливають кров людську: наклеп учинить наклепнику, бо лукавив на ближнього свого. Адже написано: проливаючи кров людську за кров винуватця, хай проллється кров обмовника. Вивідайте у винуватця все достовірно, але спершу довідайтеся про життя наклепника. І коли благопорадник і благовірник віднайдуться, то також не йміть їм віри, бо беззаконними є такі свідчення, а тому знайдіть і інших свідків посоромленого, і єдина мораль: хай перед двома чи трьома свідками правдивим стане кожне слово.

Сказано-бо: не приймай свідчень брехні, і не сідай з іншими, щоб усунути правду. Належить підсудного перевірити, яке його життя і яка життєва мораль, засвідчена слідством.

Коли невинний, хай довго не тримає гніву на суд, чи він угодник Божий, чи мандрівець, чи жебрак, чи непорочний і незапідозрений у брехні, окрім хіба що різних лукавих дрібниць; муж-бо, як сказано, непотребний Богу, коли він непорочний.

Бо каже Соломон: послухайте і переконайте всі землі, де судять, що від Бога дано вам владу, і сила ваша від Всевишнього. І ще: горе тому, хто оправдує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає, бо Бог, який дає нам владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить, оскільки ви є слугами царства його. Бійтеся, хто не судив справедливо, не охороняв Закону Божого, не був під його повелінням; бійтеся, бо скоро настане вам випробовування і суд суворий буде над владуючими, бо менші заслугують милості, сильні ж випробувані будуть.

І говорить Господь: кому мало дано, з того менше питають, а кому багато дано, з того багато і питають, окрім тих, хто з великим терпінням встановив правду, утвердив істину. Одні з людей через нерозуміння добра щиро помиляються, а інші, хитруючи, спокушаються, а ще інші златолюбства ради корчмарюють.

ПРАВДА РУСЬКА

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривень сплатити за нього.

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні – Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

Про вбивство

3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, то 40 гривень.

4. Коли якась верв [1] починає платити дику віру [2], то кілька років оплачує ту провину, оскільки платять за незнайденого злочинця.

Якщо злочинець із їхньої верві, і в ній було дано волю злочинцеві, то як співучасники мають помагати злочинцю, оплачуючи дику випу [3]. Але сплатити їм в цілому 40 гривень, а за злочинство те самому злочинцю заплатити із 40 гривень свою частку від сплати дружини. Якщо вчинив убивство або в сварці, або на пиру, то тоді йому платити у верві, якщо оплачують злочин у складчину.

Якщо трапиться під час розбою

5. Якщо вчинив розбій без будь-якої сварки, то за розбійника люди не платять, а віддають його з жінкою і дітьми в дику випу і віру, але сам платить.

А це статут про збирання віри

6. Статути про збирання віри після Ярослава: вірникові зібрати 7 відер солоду [4] на тиждень, чи барана, або частину туші, або 2 ногати [5], а в середу куну [6] чи сир; і в п'ятницю так само, а курей по двоє йому на день, і хлібин по 7 на тиждень, і пшона 7 уборків [7], і солі 7 головажень [8], – то все вірникові з отроком; а коням 4-рьом; коням на зворотну дорогу вівса, вірникові 8 гривень і 10 кун прикладних [9], і метельнику 12 вікші [10], і в'їзна гривня.

А це про віри

7. Якщо віра в 80 гривень, то вірнику 16 гривень і (10) кун, і 12 вікші, а спершу в'їздна гривня і за чоловіка 3 гривні.

Про княжих отроків

8. А це про княжих отроків, чи про конюха, чи про повара, – то 40 гривень, а за тіуна огнищного [11] 11, і за конюшого – 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, то 12 гривень; а за рядового (нечиновну, просту людину. – В.Я.) 5 гривень, так само і за боярського.

Про ремісників і ремісниць

9. А за ремісника і за ремісницю, то 12 гривень, і за кормилицю, хоч би була й із холопів чи рабів.

Про наклепну віру

10. Якщо буде на кого наклепна віра (звинувачення в убивстві. – В. Я.), то треба мати 7 свідків, які і встановлять віру (провину). А коли варяг, чи хто інший, то 2 [свідки].

11. Верв кісток мертвого не оплакує, бо імені його не відає, і не знає його (Себто: коли на території верви знайдено кістяк або труп, то громада віри не сплачує. – В. Я.).

Скасування віри

12. Якщо суд скасує віру, то пошлину отроку в суді сплачує оправданий – одну гривню кун, а хто вчинив наклеп, той має дати другу гривню, а від того, хто виграв справу, «за допомогу» судові, – 9 кун віри.

13. Коли, шукаючи свідка, не знайдуть, а позивач далі буде чоловіка звинувачувати в головництві, тоді правду встановлює розжарене залізо. Так само і в інших судових справах: і в злодійстві, і в наклепі. Коли позивач не з'явиться в суд, тоді насильно випробувати його залізом, якщо мав сплатити півгривні золотом. Коли мав сплатити до двох гривень [сріблом], то піддати тортурам водою, коли ще менше, то під присягою іти йому по свої куни.

Якщо ударити мечем

14. Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду.

15. Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун.

16. Якщо хто кого вдарить батоном чи чашею, чи рогом, чи тилеснією [12], то 12 гривень. Хто не стерпить цього і супроти цьому вдарить у відповідь мечем, то вини його в тому нема.

17. Коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину віри 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, – 10 гривень.

18. Коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні продажі [13], а потерпілому – гривню.

А це коли прийде закривавлений муж

19. Коли на двір прийде закривавлений муж або з синцями, то свідка йому шукати не треба, але належить заплатити 3 гривні продажі. Коли ж не буде на ньому слідів побиття, то привести йому свідка, щоб слово було проти слова. Той, хто почав бійку, має платити 60 кун. Якщо ж закривавлений прийде, а сам був зачинщиком, і знайдуться свідки, то йому платити тому, хто побив.

20. Якщо вдарить мечем не на смерть, то має заплатити 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню за рану, як лікувальне. Коли ж уб'є на смерть, то платити віру.

21. Коли штовхне муж мужа або до себе, або від себе, або ж по обличчю вдарить, і 2 свідки засвідчать, чи коли жердиною вдарить, то платити 3 гривні продажі. Коли буде варяг або колб'яг, то забезпечити повноту свідків (за однією версією — 2 свідки, за іншою – 7 свідків. – В. Я.), які мусять взяти присягу.

Про челядь

22. Коли челядник (холоп) сховається, і на торгу сповістять про його втечу чи пропажу (це означало заборону переховувати холопа чи приймати його, як і крадену річ. – В. Я.) і через три дні його не знайдуть, то після третього дня новий господар вважає його своїм челядником, а попередньому власнику холопа сплачує 3 гривні продажі.

Сідання на чужого коня

23. Якщо хто сяде на чужого коня, не запитавши, то сплачує 3 гривні продажі.

24. Коли хто загубить коня, чи вбрання, чи зброю і про це звіщено на торгу, а потім впізнають їх у своєму місті, то своє власник має забрати в наявності і одержати за кривду 3 гривні.

25. Коли хто впізнає своє, що загубив чи що було у нього вкрадено — чи кінь, чи одяг, чи худоба, то хай не говорить: «це моє», але: «веди на свод [14], де взяв»; встановлять, хто злодій, тоді своє візьме і, що загинуло, винуватець почне сплачувати.

26. Коли буде конокрад, то віддати його князеві на поток; якщо ж виявиться наклеп, то наклепник має сплатити потерпілому 3 гривні (доказ невинуватості).

Про свод

27. Коли буде в одному місті, то позивач має бути до кінця сводів. Коли ж свод відбуватиметься по землях міста (округах), то позивач має іти до третього своду, а що буде наявним (з краденого), то тому третьому платити за наявне кунами, а з наявним іти до кінця (третього своду) або позивачу чекати на залишок, а коли провина ляже на третього, то тому все платити і продажі.

Про крадіжки

28. Коли ж щось крадене купив на торгу, чи коня, чи одяг, чи худобину, то довести невинуватість можуть два вільні мужі або митник, які мають знати, у кого купив, тоді йти за ним тим свідкам під присягою, а позивачу своє наявне забрати, а що вже пропало, то того домагатись повернення через наступні оскарження, а покупцю краденого оскаржити повернення своїх кун, якщо не знає, у кого купив. Коли ж із часом довідається, у кого купив, то цей має сплатити куні покупцеві краденого і за те, що в нього вже пропало, позивачу, і князю – продажі.

Коли знайде челядника

29. Коли хто знайде свого украденого челядника і візьме його, то цей челядник має вести до покупців його до третього своду, після цього позивач залишає свого челядника взамін на челядника третього покупця, щоб цей з наявним міг іти до кінцевого своду, бо то є не скот безмовний: «не відаю, у кого я купив»; а за свідченнями іти до останнього своду, і де буде остаточний вор, назад має повернути челядника, а свого забрати; і за всі збитки має платити останній вор, і князю продажі 12 гривень за челядника, чи вкраденого чи уведеного.

Ще про свод

30. А із свого міста в чужу землю на свод не відправляють, але винуватець має дати свідків чи митника, які засвідчать, у кого

купив; позивачу своє наявне взяти, а за втраченим тільки шкодувати, а винуватцю залишається жаліти за втраченими кунами.

Про крадіжки

31. Коли злодія уб'ють в домі під час крадіжки, то уб'ють його як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень.

32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один – платити йому 3 гривні і 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 кун.

Про крадіжки

33. Коли крадуть худобу на полі, чи вівці, чи кози, чи свині (і будуть зловлені), то сплачують по 60 кун; якщо злодіїв буде багато, то кожен сплачує по 60 кун.

34. Коли обкрадає тік чи збіжжя в ямі, то скільки б не було злодіїв, усім платити по 3 гривні і по 30 кун; коли крадене пропало, то власник може взяти наявне, коли воно (у злодія) буде, а впродовж літа має взяти із злодія по півгривні.

35. Якщо вкрадуть княжого коня і наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших по 2 гривні.

А це плата за худобу

36. За кобилу – 60 кун, а за вола – гривню, за корову – 40 кун, за третяка – 30 кун, за лошицю – півгривні, за теля – 5 кун, за барана – ногату, за жеребця об'їждженого – гривня кун, а за лоша – 6 ногат, – це плата смердом, що платять князівську продажу.

Коли ворами будуть холопи

37. Якщо ворами будуть холопи, чи князівські, чи боярські, чи монастирські, – їх же князь продажею не карає, оскільки вони не вільні, то подвійно має заплатити їх власник позивачу за кривду.

Стягнення кун

38. Коли хто хоче стягнути з іншого куни, а він відмовляється, то проти нього треба виставити свідків, які приймуть присягу, а позивач візьме куни свої. Оскільки не віддав за багато літ, то винуватець має сплатити позивачеві за кривду 3 гривні.

39. Коли купець купцю позичить для купівлі куни чи для торгівлі з іноземцями, то купцю перед свідками кун не брати,

свідки йому не потрібні, а сам мусить стати під присягу (клятву), оскільки він відмовляється.

Про поклажі

40. Якщо хто поклажу залишає у кого-небудь, то той, у кого лежав товар, свідка не виставляє. Але коли буде наклеп, що товару було більше, то під присягу має іти той, у кого товар лежав: «стільки у мене поклав», оскільки йому благодіяв і зберігав.

Про відсотки

41. Коли хто куни дав під відсотки, чи мед під надбавку, чи жито під повернення з присягою, то свідків виставляти позивачу, оскільки з ним вирішував, так йому і брати.

Про місячні відсотки

42. Місячні відсотки за мало днів беруть; якщо куни сплачуються в тому ж році, то дають позичальнику куни в третину (40%), а коли місячний відсоток віддано забуттю, свідків не буде, а буде кун 3 гривні, тоді іти йому по свої куни під присягу, якщо ж буде кун більше, то казати йому на присязі так: «Помилився ти, що ти свідків не брав».

Коментарі:

[1] Верв – на Русі сільська громада, округа.

[2] Дика віра – сплата за злочин, коли убивцю не виявлено або громада (верв) його не хоче видати суду.

[3] Дика випа (поток) – ув'язнення, вигнання чи вислання з громади за розбій із наступним розграбуванням домівки розбійника та її спаленням.

[4] Солод – напій.

[5] Ногата – одна двадцята гривні.

[6] Куна – у гривні було 25 кун, гроші взагалі.

[7] Уборок – точно не встановлена міра місткості в Русі.

[8] Гомоважень – міра солі в Русі.

[9] Куна прикладна – гроші у практичному використанні.

[10] Вікші – дрібна грошова одиниця в Русі.

[11] Тіун огнищний – хранитель князівського дому (родинного огнища).

[12] Тилеснія – обух, тильна сторона предмета.

[13] Продажа – плата князеві за вчинену провину.

[14] Свод – зведення конфліктуючих сторін, очна ставка для доказу злочину, полягав у тому, що власник украденої речі зобов’язаний був вказати, у кого він її придбав, другий мав показати на третього. На третьому свод закінчувався. Третій вважався конечним винуватцем і мав оплатити збитки.

Василь Яременко [з видання: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Том I. – С. 173–185]

Українські та російські вчені впродовж XIX–XX століть зібрали близько 100 списків «Правди Руської», зроблених у XIII–XVII ст., які в кінцевому підсумку згрупували в три редакції: Коротка Правда, Широка Правда і, окремо виявлена Л.Білецьким, Скорочена Правда.

До сьогодні остаточно не з’ясовано, яка з редакцій – Коротка чи Широка – є старішою. Але безсумнівно те, що будь-яка з редакцій, кожен її список є пам’яткою надзвичайної ваги.

«Правда Руська» (назва «руська» засвідчує те, що вона подала в Києві, у Полянській Русі, і обслуговувала в ній адміністративно-правові потреби, а потім була поширена на Новгородську землю й інші князівства) не має прототипу, хоча вчені наполегливо шукали його у візантійському, болгарському, скандинавському законодавстві. Не виявлено слідів і римського права. Отже, маємо оригінальний витвір давньоукраїнської юридичної думки початку XI ст., що постав у колі велемудрих однодумців-книжників Великого київського князя Ярослава Мудрого.

У Новгородському літописі (Софійському Временнику чи Софійському першому літописі) є під 1019 р. запис, якого нема в «Повісті врем’яних літ». Після опису битви на Альті та перенесення мощів святих великомучеників Бориса і Гліба йде повідомлення: «І почав Ярослав ділити: старостам по 10 гривень, а смердам по гривні, а новгородцям по 10 гривень, і відпустив їх усіх додому і дав їм правду і устав, списав грамоту і сказав: так ходіть і тримайте, як списав для вас». Тут ідеться про три документи, які одержали новгородці від Ярослава: «Правду Руську», «Статут Великого князя Ярослава Володимировича про суди» і «Грамоту» Ярослава новгородцям. Це були новгородські святині,

які ретельно зберігали, на яких присягали. Відомо, що й через 110 років, у 1229 р., Михайло Всеволодович (Чернігівський) після цілування хреста «на всіх грамотах Ярославових» присягав, а наступного, 1230 року покликаний новгородцями на князювання Ярослав Всеволодович цілував ікону Богородиці «на грамотах на всіх Ярославових».

Академік О. Шахматов вважав, що в 1017 році новгородський посадник Костянтин Добринич (пізніше за порушення новгородських і княжих прав Ярослав Мудрий скарав його на смерть) і місцевий єпископ Іоаким вирішили вписати Ярославою грамоту як «Правду новгородську» про привілеї і вольності новгородців в подяку за службу Великому київському князю. Слова ж Ярослава «тому йдіть і тримайте, як списав для вас» говорили про права та обов'язки перед князем, про непорушність звичаїв і вольностей новгородських.

За Леонідом Білецьким, висновки якого в названій монографії досить аргументовані, грамота Ярослава була списана з Правди, що вже діяла в Києві, на Русі, майже 200 років, задовго до приходу Ярослава у Київ, як перший і найстаріший кодекс діючих законів, що до нас не дійшов. Але до нас дійшла списана з нього Ярославова грамота для новгородців, що збереглася в тексті, наново написанім у XV ст. у період Пізнього Середньовіччя, коли активно переписувалися й оновлювалися давніші пам'ятки. Очевидно, саме так і було. Точної дати постановня «Правди Руської» ми не маємо. Називають 1019, 1032, 1049, 1051 роки. Академік Д. Лихачов солідаризується з професором Л. Білецьким: «Руська Правда» створена, очевидно, до християнізації Русі». В одному зі списків «Статуту князя Ярослава» маємо й таке свідчення: «Це Я, великий князь Ярослав, син Володимира, радився з митрополитом Іларіоном». Тобто впливає, що Ярослав з Іларіоном працювали над «Правдою Руською» не раніше 1051 р., коли останній став митрополитом. Але за іншим списком стверджується, що вони радилися про «Правду Руську» ще в 1032 році.

Сьогодні історія «Правди Руської» виглядає так, що існував з язичницьких насів неписаний карний кодекс. Князь Ярослав записав і упорядкував його, значно обмеживши кровну помсту, гармонізував суспільні стосунки відповідно до вічевого укладу Русі.

I, очевидно, яким би роком ми її не датували, – це найдавніша пам'ятка княжої України-Русі, а наступна – Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр. із післямовою дякона Григорія.

Ярославова «Правда Руська» в наступні десятиліття і століття доповнювалася, редагувалася його синами й онуками, особливо за Володимира Мономаха. Після нього і його «Статуту» в «Правді Руській» мало що змінювалося, себто формування Широкої правди закінчилося в XII ст. Далі вона дала життя «Литовському статуту», «Правам, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Її сліди помітні в «Соборному уложенні 1699 року».

Судоустрій в Україні-Русі розбудовувався на демократичних засадах рівності й загальності. У цьому питанні наші предки залишили далеко позаду такі держави, як Візантія, Польща, Німеччина та інші. Так, вищі класи в Київській Русі не добилися для себе ніяких правом гарантованих привілеїв: злочинець будь-якого соціального стану підлягав тим самим карам. У «Правді Руській» злочинець не індивідуалізується. Для середньовічного права байдуже, хто він: боярин, городянин, дружинник, смерд, холоп, закуп. Частіше індивідуалізується за соціальним становищем жертва злочину.

Державне керівництво здійснювалось на принципах дуалізму: князь – віче. Верховенство і першість навіть Великого київського князя були досить позірними, бо зумовлювалися лише непересічністю індивідуальності князя. Але тільки князь виявлявся «не на висоті» свого становища – народне віче кликало на княжий стіл саме того, хто не лише мав родове право зайняти княжий престол, а й здавався їм найідеальнішим володарем. Віче складало з претендентом на престол договір на керівництво князівством, а при порушенні такої домовленості-договору – усувало князя.

Князь відповідав перед судом князівського зібрання. У літописі є такий присуд: «Рішення наше таке: якщо князь вибачиться, то може йти у волость». Іноді князь ставав підсудним народного віча. На основі цього Ярослав Падох у названій праці робить таке узагальнення: «Цей ранній демократизм був такий глибокий і сильний, так органічно пов'язаний із світоглядом української людини, що він витримав у зтяжній драматичній і дуже ціка-

вій боротьбі, що століттями велася поміж староруською вічевою доктриною державною і чужою візантійською теорією цезаропанізму, принесеною і поширеною на Україні священиками і єпископами грецькими». Це, між іншим, і зумовлювало противізантійську діяльність Ярослава Мудрого і таких його однодумців-книжників, як Іларіон, ігумен Іван, літописець Нестор та інші. Звертає увагу та обставина, що жодна стаття «Правди руської» не фіксує наявності антидержавних злочинів, як зрада, зневага величі Русі та її князя. Так, не фіксує, бо політичні обставини в державі не потребували, очевидно, заходів для дотримання громадянином відповідного ставлення до держави. Патріотична свідомість і конкретна діяльність забезпечували поступальність національної ідеї, яка в умовах Високого Середньовіччя спрацьовувала вельми потужно, бо влада і сила духу працювали на неї. Тут, очевидно, належить розрізнити два моменти: з одного боку, не було прецедентів ворожого ставлення громадянина до держави і князя, а з другого боку, вічевий уклад дозволяв громадянам Русі вільне ставлення до князя, як виразника народної волі, і негативне ставлення до володаря, очевидно, не вважалося таким, що заслуговує на покарання.

«Правда Руська» цікава з різних точок зору.

По-перше, це своєрідний літопис соціально-побутового життя України-Русі XI–XII ст. Кожна стаття «Правди Руської», як Короткої, так і Широкої редакції, – це судове рішення того чи іншого князя, вирок, який ставав нормою судочинства при розгляді аналогічних справ, а також моральною нормою, що формувала свідомість і світогляд цілого народу. У статтях документа зафіксовано тільки те, що траплялося в житті і з чим князівська влада і ціле суспільство боролися. Скажімо, в карному кодексі обійдені правовою увагою інтелектуали-книжники, творці духовності. Можемо тільки говорити, що першою ознакою феодалізму є брак законотворчого інтересу до духовності, що не може не викликати певних асоціацій та історичних паралелей. За кожною статтею Статуту Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха стоїть живе поняття, конкретна історія. Історія «Правди Руської» – це наповнена живою конкретикою історія Ярослава Мудрого, його синів та онуків. Один приклад того, як карний кодекс доповнює «Літо-

пис Руський». Ми знаємо, що в 1113 році після смерті Великого київського князя Святополка Ізяславича в Києві вибухнуло повстання проти тисяцького Путяти, дім якого був розграбований, і проти лихварів, які здирали зі своїх боржників високі відсотки (різи). Запрошений удруге на Київський престол Володимир Мономах не відразу в'їхав у Київ, а зупинився у замиській резиденції великих князів на Берестовому і з вірними йому мужами прийняв низку правових актів, зокрема про різи, щоб відразу заспокоїти розбурхану громадську думку, фактично обмеживши сваволлю лихварів.

За розширенням карного кодексу ми можемо документально говорити про стан суспільно-політичної думки і становище самої держави та її володарів.

По-друге, головний об'єкт «Руської Правди» – людина. До людини, її вільних чи невільних переступів спрямовано і карний кодекс «Правди Руської». Як і література, карне право пройняте панівною ідеологією суспільства, тотожністю в поглядах на людину, на власну державу та інші народи. «Правда Руська» – це невичерпне джерело для української історичної романістики, повістєвої літератури.

По-третє, «Правда Руська» цікава як лексикографічне джерело, надзвичайно багате історичною термінологією: видок (свідок, що бачив), послух (свідок, що чув), свод (очна ставка), верв, віра, дика віра, куна, ногата, вікша, гривня, продажа, урок, різа, куна прикладна, головажень, уборок і т. д.

По-четверте, всі статті «Правди Руської» перейняті ідеями гуманізму, що характеризує не тільки рівень судочинства, а й зближує його з передренесансними ідеями в літературі, суть яких ми бачимо в акцентації на людині, її праві на життя. «Не дозволяй, щоби сильний нищив слабого», – повчав князь Володимир Мономах. І він же: «Не вбивайте і не наказуйте вбивати нікого, хоч буде повинен смерті».

Дослідники історії права у стародавній Україні-Русі поспіль відзначають ідеї гуманізму та демократизму, закладені в «Правді Руській» і подальших правових документах, що злагіднювали взаємини в суспільстві із чужинцями, яким часом надавалося привілейоване становище порівняно зі своїми громадянами.

«Правда Руська», безперечно, відбиває характер і вдачу українців, в яких закорінені глибокий гуманізм і демократизм наших предків. Це засвідчує літопис: «В полян обичай їх батьків є лагідний» (Нестор, «Повість врем'яних літ»). Це було записано за часів, коли боротьба зі степом мала особливо жорстокий характер, бо половці, на відміну від полян, «зберігали звичай батьків своїх – проливати кров». Усе, що зафіксовано в карному кодексі, стало однією з головних рис української духовності, дзеркалом суспільної ідеології, філософських поглядів людини на природу і державу, а також гармонізувало їхні взаємовідносини через карне право.

Як видно з пам'яток, ще з поганських часів склалася найстаріша епоха карного права – епоха кровної помсти. Помста – це жаждоба відплатити за понесену чи завдану кривду, і ще з язичницьких часів була засобом правового порядку між представниками родів і племені. Ще князь Володимир Великий за намовою ієрархів увів смертну кару, але швидко скасував її. Ярослав Мудрий надав кровній помсті характеру державної інституції, апробованої і контрольованої державою. Себто значно обмежив кровну помсту, а його сини скасували її назавжди, бо акт помсти, за «Правдою Руською», зводився вже до виконання судового вироку. Для виконання «помсти» вже стали потрібними докази злочину через видоків і послухів та очну ставку їх зі злочинцем, щоб запобігти наклепу, який карався особливо суворо. Було введено приватноправове відшкодування матеріальних та моральних збитків (головщина, урок) та публічно-правову кару (віра, продаж, поток).

Отже, Україна-Русь відмовилася від кровної помсти і смертної кари, запровадивши державне судівництво і публічну кару ще з середини XI ст.

У «Повісті врем'яних літ» під 912 роком у тексті договору Олега з греками читаємо: «А коли хто уб'є, – християнина русин чи християнин русина, – хай помре на місці вбивства». Цим стверджували наявність кровної помсти і в християнській Візантії, і в язичницькій Русі. Існувала вона і в Польщі, де ще і в XV ст. жаждобою кровної помсти були охоплені цілі роди, польська шляхта і пізніше вважала право на помсту своїм становим привілеєм.

У Німеччині кровна помста була заборонена в 1495 році, а впродовж усього Середньовіччя ще виявляло себе жорстоке право таліону, запозичене зі старожидівського права.

У Київській Русі кровна помста також була інститутом судочинства і морально-етичною нормою впродовж: Раннього Середньовіччя, і на самому початку епохи Високого Середньовіччя була скасована. Європейські ж народи ще кілька віків дотримувалися кровної помсти. Встановлена Ярославом Мудрим норма обмежувала коло тих, хто мав помститися, вона не змушувала до помсти і давала змогу близьким покривдженого прийняти викуп. Крім того, помста дозволялася лише при повному доведенні злочину.

ДОКУМЕНТ 3. Літопис руський. Рік 1096

[Від перекладача на сучасну українську мову Леоніда Махновця:

Книгу цю писали триста літ. Дванадцять поколінь передавали з рук до рук вікопомне перо. Передавали, щоб закарбувати діяння давно минулих днів. Закарбувати словом у пам'яті тих, що жили. Тих, що живуть. І тих, що будуть жити.

Книга ця – велетенська історична епопея. Події в ній розпочинаються з пралегендарного «сотворіння світу» і закінчуються 6800 (1292) роком, розгортаючись на землі й на небі, на степових роздолах і на просторах морів, на всенародних торжищах і в княжих гридницях, в монастирях і тюрмах, в імператорських палацах і в хижих трударів. Тут дві тисячі дійових осіб, відомих на ім'я, і безліч безіменних. Тих, що орали землю, кували залізо, зводили міста, писали книги, проливали кров свою, боронячи вітчизну, і тих, що панували над ними, грабували, палили, осліплювали, вбивали, ненаситні на владу, землі, золото й рабів.

Книга ця – першоджерело відомостей про тисячі й тисячі подій, історій, людей. В ній усе важливе. Тому так пильно вивчали і вивчають її ось уже ціле тисячоліття, з пієтетом вслухаючись у кожне слово, довго роздумуючи над кожною літерою. Про неї написано безліч праць. І ще безліч буде написано. Вона невичерпна, бо невичерпне життя, про яке вона розповідає.]

ЗАВДАННЯ:

Для опрацювання тексту слід виконати наступні текстологічні операції:

1. Виписати усі особові імена, виділивши Рюриковичів і інших осіб, причому представників княжого роду записати в родове дерево з метою визначення ступенів родинних зв'язків.
2. Виписати усі географічні назви, які згадуються в статті за 1096 рік, розмістити їх на контурній карті Русі.
3. Створити структуру тексту (поділити його на окремі змістовні елементи) та визначити джерело для кожного з них.
4. Кожен із структурних елементів тексту статті за 1096 рік датувати згідно тих часових маркерів, які вказані в тексті.
5. Як міжусобиці впливали на зовнішньополітичне та економічне становище Русі напередодні Любецького снему 1097 року?

Друкуються за:

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.

Література:

Грушевський М. Історія України-Русі. I – III тт. Київ, 1991.
Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 2001.

УРИВОК за 1096 рік

У РІК 6604 [1096]. Святополк і Володимир послали [послів] до Олега, говорячи так: «Піди до Києва. Хай урядимось ми про Руську землю перед єпископами, ігуменами, і перед мужами отців наших, і перед городянами, щоби оборонили ми землю Руськую од поганих». Олег же, сповнившись зухвалого помислу і словес погіршливих, сказав так: «Не гоже мене судити єпископам і ченцям або смердам». І не схотів він іти до обох братів своїх, послушавши злих дорадників. Святополк тоді і Володимир сказали йому: «Якщо ти осе ні на поганих [не] ідеш із нами, ні на думу, то ти і зло замишляєш на нас обох, і помагати хочеш поганим. Тож хай нас бог розсудить». /140/

Так що Святополк і Володимир пішли удвох на Олега до Чернігова. І вибіг Олег із Чернігова місяця травня у третій день,

у суботу, а Святополк і Володимир гналися вслід за ним. Та Олег вбіг у [город] Стародуб і заперся тут 1. Святополк же і Володимир обступили його в городі. І кріпко билися із городських стін [оточені], а ці йшли приступом до города, і багато було поранених з обох [сторін]. І точилася межі ними битва люта, і стояли вони довкола города днів тридцять і три, і знемагали люди в городі.

І вийшов Олег із города, прагнучи миру, і дали вони оба йому мир, кажучи так: «Іди до брата свого Давида, і прийдіте обидва до Києва на стіл отців наших і дідів наших. Бо то єсть найстарший [город] у землі нашій – Київ, і тут належить нам зібратися і вкласти угоду». Олег же обіцявся [так] учинити, і на цьому вони цілували хреста.

У сей же час прийшов [хан] Боняк із половцями до Києва, у неділю звечора. І спустошили вони окіл Києва, і спалив він на [селі] Берестовім княжий двір.

У сей же час спустошив [хан] Куря з половцями коло Переяславля і [город] Устя попалив, | місяця травня [у] двадцять і четвертий [день].

Олег же вийшов із Стародуба і прийшов до Смоленська. Та не прийняли його смольняни, і пішов він до Рязані. А Святополк і Володимир пішли обидва до себе.

Того ж місяця прийшов Тугоркан, тесть Святополків, до Переяславля місяця травня у тридцять і перший [день] і став довкола города. А переяславці заперлися в городі. Святополк тим часом і Володимир пішли на нього по сій стороні Дніпра, і прийшли до [города] Заруба, і тут перебрели [ріку]. І не провідали про них половці, – бо оберіг їх бог, – і, приготувавшись до бою, рушили вони до города. Городяни ж, узрівши [їх], зраділи і вийшли до них обох. А половці стояли на тій стороні Трубежа, приготувавшись до бою.

Коли ж Святополк і Володимир вбрели у Трубіж до половців, то хотів Володимир почати ладнати дружину, але вони не послухалися [його], а вдарили в коні до противників. І, це побачивши, половці кинулися втікати, а наші погнали вслід за ворогами, рубаючи противників.

Учинив у той день господь спасіння велике: місяця червня у дев'ятнадцятий день переможені були іноплеменники. І князь їх-

ній Тугоркан убитий був, і син його, і інші князі многі тут упали. А назавтра знайшли Тугоркана мертвого, і взяв його Святополк /141/ яко тестя свого і яко ворога. І, привізши його до Києва, погребли його на Берестовім на могилі, межі дорогою, що йде на Берестове, і другою, що йде в монастир [Печерський].

У двадцятий день того ж місяця, у п'ятницю, о першій годині дня, прийшов удруге Боняк, безбожний, шолудивий, до Києва, потайки, хижак, зненацька, і мало в город не ввігналися половці. І запалили вони [села?] по піску довкола города, і повернули на монастирі, і спалили монастир Стефанів і дерев'яний Германів.

І прийшли вони на монастир Печерський, коли ми були по келіях, спочиваючи після заутрені, і зняли крик навколо монастиря, і поставили два стяги перед воротами | монастирськими. Ми тоді стали утікати задвірками монастиря, а другі вибігли на хори. Безбожні ж сини Ізмаїлові вирубали ворота монастиря і кинулися по келіях, вирубуючи двері, і виносили [все], коли що знаходили в келії. А після цього запалили вони храм святої владичиці Богородиці: прийшли вони до церкви і підпалили двері, які були зроблені на південь, і другі, що на північ, і вдершись у притвор коло гробу Феодосія і забравши ікони, підпалювали [олтарні] двері, і зневажали бога і закон наш.

Бог же терпів їх, бо іще не прийшов був кінець гріхам їхнім і беззаконню їх. Тим-то й говорили вони: «Де є бог їхній? Хай він /142/ поможе їм і збавить їх од нас» 8. І інші слова хули говорили вони на святі ікони, насміхаючись, [а] не знаючи, що бог карає рабів своїх напастями і війнами, аби стали вони, як золото, випробуване в горнилі. Християнам бо через многі скорботи і печалі належить увійти в царство небеснеє, а ці погані глумителі, що на сім світі здобули веселощі і привілля, на тім світі дістануть муку з дияволом і вогонь вічний.

Тоді ж запалили вони і двір Красний, що його поставив благовірний князь Всеволод [Ярославич] на [тім] пагорбі, який є над [урочищем] Видобич. Усе те окаянні половці запалили вогнем. Тому-то і ми, вслід за пророком [Давидом], говоримо: «Боже мій! Зроби з ними [так], як вихор [із пилюкою], як вогонь [із соломою] на вітрі. [Як вогонь], що палить діброви, – так пожени їх бурєю твоею, сповни лиця їх безчестям», бо ж осквернили вони і спали-

ли святий храм твій, монастир матері твоєї, і трупи рабів твоїх; убили бо із братії нашої кількох оружжям безбожні сини Ізмаїлові, послані на кару християнам.

Вийшли ж вони із пустині Єстривської, межі сходом і північчю, а число колін їхніх є | чотири: торкмени і печеніги, торки, половці. Мефодій же [Патарський] свідчить про них, що вісім колін [іх] утекло, коли порубав їх Гедеон; вісім їх утекло в пустиню, а чотири він посік. Другі ж говорять: «Вони сини Амманові». Але це не так, бо сини Моавові — хваліси, а сини Амманові – болгари, а сарацини – од Ізмаїла, що видають себе за Сариних і прозвали себе ім'ям «сарацини», себто «ми Сарині єсмо». Тому-то хваліси і болгари є од двох дочок Лотових, що зачали од отця свого, а через /143/ те нечисте є плем'я їх. А Ізмаїл родив дванадцять синів. Од них і є торкмени, печеніги, і торки, і половці, що виходять із пустині. А після сих восьми колін перед кінцем світу вийдуть заклепані в горі Олександром Македонським нечисті люди.

Тепер же я хочу розказати, що чув я чотири роки перед цим, що розповів мені Гурята Рогович, новгородець, говорячи так: «Коли послав я отрока свого в Печору, – [це] люди, що дають данину Новгороду, – то прийшов отрок мій до них, а звідти пішов в Угри. Угри ж – це є люди, мова їх незрозуміла, і сусідять вони з самоїддою на північних краях. Угри, отожд, сказали отроку моему: «Знаходили ми дивне нове чудо, що про нього ми не чували до сих пір. Нині ж оце третій рік, як воно почалося. Є гори, що заходять в лукомор'я, а висота їх – як до неба, і в горах тих – крик великий і говір, і січуть вони гору, хочаби прорубатися. І є в горі тій прорубане оконце невелике, і туди вони мовлять. [Але] не зрозуміти мови їх, а показують вони залізо і махають рукою, просячи заліза. І якщо хто дасть їм залізо, або ножа, або сокиру, то вони дають хутро за це. А путь до гір тих непроходима є із-за пропастей, снігу і лісу, тому не завше ми до них доходимо. Є вона також і далі, ідучи на північ».

Я сказав тоді Гуряті: «Се є люди, заклепані Олександром, македонським царем. Адже ж розповів про них Мефодій Патарський, говорячи: «Олександр, цар македонський, пішов на східні краї, до моря, | [до] так званого Сонячного міста, і побачив там нечистих людей із племені Яфетового. їх же нечистоту побачив-

ши, – їли вони скверну всяку – комарів, мух, котів, зміїв, мерців не погребали, а поїдали, [як] і жіночі викидні, і скотів усяких нечистих, – се побачивши, Олександр убоявся, що коли вони як-небудь умножаться, то осквернять Землю, [і] загнав їх у північні краї в гори високі. І за божим велінням зступилися за ними гори північні; не зійшлися за ними гори тільки на дванадцять ліктів, але зробили [тут] ворота мідяні і помазали [їх] синклітом. І якщо схочуть вони їх узяти, то не зможуть, ні вогнем не зможуть спалити, бо природа синкліту є така: ні вогонь [не] може спалити його, ні залізо його [не] візьме. В останні ж дні після сих восьми колін, які вийдуть із пустині Єстривської, вийдуть і сі нечисті народи, що пробувають в горах опівнічних за велінням божим». Та ми до сказаного раніш повернемося, про що ми говорили були спершу.

Хоча Олег [Святославич] обіцявся піти до брата свого Давида у Смоленськ, і прийти з братом своїм до Києва, і укласти ряд, та не схотів сього Олег зробити. Він, прийшовши до Смоленська і взявши /144/ воїв, пішов до Мурома. У Муромі тоді пробував Ізяслав Володимирович, і була вість Ізяславі, що Олег іде до Мурома. [І] послав Ізяслав [мужів] по воїв до Ростова, і до Суздаля, і по білозерців, і зібрав воїв многих. Однак послав Олег послів своїх до Ізяслава, говорячи: «Іди у волость отця свого до Ростова. А се є волость отця могого. І хочу я, тута сидючи, укласти ряд із отцем твоїм, бо се він мене вигнав із города отця могого. Чи ти теж мені тут не хочеш могого-таки хліба дати?» І не послухав Ізяслав слів оцих, надіючись на множество воїв, а Олег, надіючись на правоту свою, – бо він був прав у сьому, – пішов до города з військом.

Ізяслав тим часом приготувався до бою перед городом на полі, а Олег пішов проти нього військом. І зійшлися вони оба, і була битва люта, і вбили Ізяслава, сина Володимирового, внука Всеволодового, місяця вересня в шостий день. А інші вої побігли – ті через ліс, а другі в город. |

Олег тоді увійшов у город, і прийняли його городяни. Ізяслава ж, узявши, положили в монастирі святого Спаса, а звідти перенесли його до Новгорода і положили його у святій Софії, на лівій стороні.

Олег же після взяття города похватав ростовців, і білозер-

ців, і суздальців – і закував. І кинувся він на Суздаль, і коли прийшов до Суздаля, то суздальці здалися йому. А Олег, замиривши город, тих похватав, других розточив і майно їхнє забрав. І прийшов він до Ростова, і ростовці здалися йому. І перебрав 15 він [собі] всю землю Муромську і Ростовську, і посаджав посадників по городах, і данини став брати.

І послав до нього Мстислав [Володимирович] посла свого з Новгорода, говорячи: «Йди назад до Мурому, а в чужій волості не сиди. І я з дружиною своєю пошлю до отця твого просити, і помирю тебе з ним. Хоча й брата твого ти убив еси, се не дивно є, бо в ратях [і] цесарі, і мужі погибають».

Олег же не схотів цього послухати, а замишляв іще й новгородців узяти. І послав Олег брата свого Ярослава [Святославича] в сторожі, а сам стояв на полі коло Ростова. Мстислав тим часом порадився з новгородцями. І послали вони перед собою в сторожі [посадника] Добриню Рагуйловича, і Добриня насамперед похватав /145/ збирачів данини. Коли ж довідався про це Ярослав, що він похватав збирачів данини, – бо стояв тоді Ярослав на [ріці] Медведиці у сторожі, – [то] втік тієї ночі, і прибіг до Олега, і розповів йому, що йде Мстислав. Прийшла також вість Олегові, що сторожів його похватоно, [і] рушив він до Ростова.

А Мстислав пішов на Волгу, [і] розповіли йому, що Олег уже вернувся до Ростова. І Мстислав пішов услід за ним. Олег же прийшов до Суздаля, та, почувши, що йде вслід за ним Мстислав, повелів тоді Олег запалити город Суздаль; остався тільки двір монастирський Печерського монастиря і церква, що там є, святого Дмитрія [Солунського], яку із селами дав був [митрополит київський] Єфрем [монастирю]. Олег тим часом побіг до Мурому, а Мстислав прийшов до Суздаля. І, сидячи тут, посилав | він [послів] до Олега, миру просячи [і] говорячи: «Я менший є од тебе. Пошли ти до отця твого, а дружину верни, яку ти захопив еси. А я тебе в усьому послухаюсь». Олег тоді послав до нього [посла], обманливо хочачи миру, а Мстислав, пойнявши віри обману, і розпустив дружину по селах.

І настала Феодорова неділя, перший [тиждень] посту, і приспіла Феодорова субота. Коли Мстислав сидів на обіді, то прийшла йому вість, що Олег на [ріці] Клязьмі, близько. Бо прийшов

він був, не сповістивши, а Мстислав, пойнявши йому віри, не поставив сторожів. Та відає бог, [як] ізбавити людей благочестивих своїх од обману! Олег бо зупинився на Клязьмі, гадаючи, що, убоявшись його, Мстислав і побіжить. А до Мстислава зібралася дружина, в той день і в другий, – новгородці, і ростовці, і білозерці.

Мстислав, отож, став перед городом [Суздалем], приготувавши до бою дружину. [Але] не рушив ні він, [Олег], до Мстислава, ні Мстислав на Олега, і стояли вони обидва один проти одного чотири дні. І прийшла Мстиславу вість: «Послав тобі отець брата Вячеслава з половцями».

І прийшов Вячеслав [Володимирович] у четвер після Федорової неділі посту. А в п'ятницю вранці рушив Олег, приготувавшись до бою, до города, а Мстислав пішов супроти нього з новгородцями. І дав Мстислав стяг Володимирів [хану] половчинів, на ім'я Куману, і, давши йому піших воїв, поставив його на правім крилі. І Куман, повівши піших воїв, нап'яв стяг Володимирів. І узрів Олег стяг Володимирів, і убоявся, і жах напав на нього і на воїв його.

І пішли вони до бою одні проти одних, і рушив Олег супроти Мстислава, а Ярослав пішов проти Вячеслава. І коли Мстислав перейшов пожарище з новгородцями, то зступилися вони на [ріці] Кулакші, і була битва сильна, і став одолівати Мстислав. А як побачив Олег, що пішов стяг Володимирів і почав заходити в тил його, то, убоявшись, побіг Олег, і одолів Мстислав. /146/

Олег прибіг тоді до Мурому і зачинив Ярослава в Муромі, а сам пішов до Рязані. Мстислав же прийшов до Мурому і вчинив мир з муромцями. Він узяв людей своїх, і ростовців, і суздальців, і рушив | до Рязані вслід за Олегом. Олег тоді вибіг із Рязані, а Мстислав учинив мир із рязанцями, і забрав людей своїх, що їх ув'язнив був Олег, і послав [посла] до Олега, говорячи: «Не тікай же ти нікуди, а пошли до братів своїх із благанням, щоб не позбавили вони тебе Руської землі. А я пошлю до отця просити за тебе». І Олег обіцявся так зробити.

Мстислав же вернувся назад до Суздаля і звідти прийшов до Новгороду, в город свій, за молитвами преподобного єпископа Микити. А було це наприкінці року 6604, індикта четвертого, на половину [п'ятого].

ТЕМА 2

Високе та пізнє середньовіччя: українські землі у другій половині XIV – першій половині XVII ст.

ЗМІСТ ТЕМИ: Включення українських земель під владу сусідніх держав у середині та другій половині XIV ст. Експансія литовців на українські землі. Устрій, побут українських земель у складі Великого Литовського князівства. Кревська унія Литви з Польщею. Загарбання Галичини Польщею. Посилення закріпачення селянства. Селянське повстання під керівництвом Мухи. Ліквідація Литовським урядом у другій половині XV ст. залишків автономії українських земель. Люблінська унія 1569 р. та її суспільно-політичні наслідки. Боротьба українського народу проти польського наступу на Волині, Брацлавщині, Київщині і Лівобережжі. Соціально-економічні та політичні зрушення у другій половині XVI ст. Міста України XV–XVI ст. Берестейська унія 1596 р. і боротьба проти неї. Зачинателі гуманістичного руху на Україні. Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський. Церковне життя, братства на Україні.

Козацтво на Україні (XV – перша половина XVII ст.). Передумови і причини виникнення козацтва. Д. Вишневецький. Запорозька Січ і її роль в історії українського народу. Міські, реєстрові та нереєстрові козаки. Боротьба проти турків і татар. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Селянсько-козацькі повстання наприкінці XVI – першій третині XVII ст.

Розвиток української культури в кінці XVI – першій половині XVII ст. Пробудження національної свідомості українського народу і національно-культурне відродження. Реформація і Відродження на Україні, їх особливості і зміст. Розвиток освіти і книгодрукування, полемічна література. Острозький культурно-освітній центр України. М. Смотрицький, Є. Плетенецький, П. Могила – відомі освітні і церковні діячі. Києво-Могилянська колегія. Формування української народності: етапи, їх політичний і економічний зміст, територія.

ДОКУМЕНТ 4. Акт Люблінської унії 1 липня 1569 року

Цей документ польсько-литовської унії став останнім кроком на шляху довгого і складного процесу переговорів, під час яких литовська сторона намагалась обмежити союз з Короною до військового, а в польської сторони панували анексійні настрої. Литовська сеймова делегація припинила переговори і вночі 28 лютого виїхала з Любліна. Польський король (який водночас був і великим князем литовським, походив з литовської династії Гедиміновичів, проте в переговорах стояв на стороні польської делегації) Сигізмунд II Август відреагував на це рішенням інкорпорації в Корону землі великого князівства Литовського – Підляшшя, Волині, а потім Київщини та Брацлавщини (з переважно українським населенням). Непохитність короля переконала литовську знать повернутися на сейм на початку червня і продовжити зірвані переговори зі слабшої позиції, ніж у січні. Польська сторона щоразу схилилася до компромісних рішень, які пропонував король і його оточення. Як наслідок, укладено угоду, що не ліквідувала тогочасну польську та литовську державність, натомість створено нову РІЧ ПОСПОЛИТУ (Республіку) двох націй, в обох країнах збережено окремі скарбниці війська установи, офіційну мову, судочинство, спільними були король, сейм, грошова одиниця, закордонна політика.

ЗАВДАННЯ:

1. Назвіть розділи угоди.
2. Складіть карту з позначенням адміністративних одиниць, вказаних в документі.
3. Яким чином в тексті документу вирішується питання приналежності Волинського, Брацлавського та Київського воєводств?
4. Які автономні права зберігало Велике князівство Литовське в складі Речі Посполитої?
5. Як вирішується питання престолонаслідування в новоствореній державі?

Друкується за:

Люблінська унія 1569 р. Правові акти/вступ і упорядкування: Генрик Літвін. К., 2019.

**АКТ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ
ПРО КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ ПРИВІЛЕЙ ПРО УНІЮ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З КОРОНОЮ.
УХВАЛЕНИЙ НА ВАЛЬНОМУ ЛЮБЛІНСЬКОМУ СЕЙМІ,
ВІД ПАНІВ-РАДИ, ДУХОВНИХ І СВІТСЬКИХ,
І ЗЕМСЬКИХ ПОСЛІВ РОКУ БОЖОГО 1569 [1 ЛИПНЯ]**

В Ім'я Господа амінь. На вічну пам'ять нижче описаної справи. Ми, прелати і пани-рада, духовні та світські, княжата, всі стани Великого князівства Литовського, а з ними земські послы, присутні з панами-радою, послами та всіма станами Польської Корони на цьому спільному Люблінському сеймі, тобто:

Валеріан, єпископ віленський через свого уповноваженого. Гежи Печкович, єпископ жемайтський. Григорій Олександрович Ходткович [Ходкевич], пан віленський, найвищий гетьман Великого князівства Литовського, староста гродненський, державець могилівський. Стефан Збаразький Корибутович, воєвода троцький. Остафій Волович, пан троцький, підканцлер Великого князівства Литовського, староста берестейський і кобринський. Ян Ходкевич граф на Шклові і Миші, староста жемайтський, найвищий маршалок Великого князівства Литовського, адміністратор і гетьман Лівонської землі, староста ковненський, державець плоцький і тельшівський. Василій Тишкович, воєвода смоленський, староста мінський і пінський через свого уповноваженого. Павло Іванович Сапіга, воєвода новогрудський. Юрій Васильович Тишкевич, воєвода берестейський, староста волковиський. Гаврило Іванович Горностай, воєвода мінський, староста кам'янецький. Мальхер Шеміот [Шемета], каштелян жемайтський, тивун бержанський через свого уповноваженого. Григорій Тризна, каштелян смоленський. Григорій Волович, каштелян новогрудський, староста слонімський. Ян Миколайович Гайко, каштелян берестейський, конюший гродненський, державець тромбський. Миколай Талвош, каштелян мінський, староста динембурський [динабурзький]. Миколай Нарушевич, земський підскарбій Великого князівства Литовського, писар Його Королівської Милості, державець марковський, м'яздельський, ушпольський і пенянський. Миколай Криштоф Радзивілл, князь на Олиці та Несвіжі, надвірний маршалок Великого князівства Литовського. Ян Кішка,

крайчий Великого князівства Литовського. Миколай Олехнович Дорогостайський, стольник Великого князівства Литовського, державець вельюньський [велюньський), бойсагольський, тивун жемайтської, гондзинської (гадзинської) волості. Лаврін Война, підскарбій Великого князівства Литовського, писар Його Королівської Милості, державець красницький і квасівський.

І **маршалки** Його Королівської Милості у Великому князівстві Литовському: ксьондз Лукаш Болеславович Свірзьський, державець кревський. Миколай Сапіга. Ян Волчек, конюший віленський і земський підкоморій, державець василівський [?] Каленецький Тишкович. Ян Болеславович Свірський з віленського. Мальхер Сновський, земський суддя новогрудський, державець куренецький з Новогрудського. Павел Островіцький [Островіський] з Ошмянського повітів, послі: Олександр Вагановський, Ян Палуський, державець немонойцький, маршалки.

Писарі Його Королівської Милості: Михайло Гарабурда, державець свислоцький. Василій Древинський. Мацей Савіцький, староста мельницький, войський дрогіцький. Станіслав Нарушевич, тивун віленський.

І ми, послі земель і повітів тієї славної держави — Великого князівства Литовського — на той-таки спільний сейм від земель і повітів повноважні делегати: **З Віленського воєводства**, відряджені разом з вище названим маршалком, ксьондзом Яном Свірським ксьондз Мальхер Матушевич Гедройць. **З Троцького воєводства**: Анджей Дзєжко, підкоморій. Каспер Расцький, хорунжий Троцької землі і Михайло Врона. **З Жемайтської землі**: Миколай Станкевич Белевича, підкоморій Жемайтської землі, тивун ойрагольський. Іван Ільговський, тивун весвенський і тивун тієї ж Жемайтської землі. Ян Градовський. **З Смоленської землі** Федір Копець і Ян Скирмонт. **з Новогрудського воєводства** разом з вище згаданим маршалком Мальхером Сновським. Андрій Іванович, секретар Його Королівської Милості, підкоморій новогрудський. **З Вітебського воєводства** Андрій Кисіль, городничий вітебський і Тимофій Гурко, підсудок вітебський. **З Берестейського воєводства** Домінік Пац, підкоморій берестейський. Адам Потій, писар Берестейської землі. **З Мстиславського воєводства** Ісай Щолкан і Григорій Макаровський. **З Мінського воєводства**

Василій Рагоза, надвірний хорунжий Великого князівства Литовського і Анджей Станкевич.

І з повітів, що належать до того ж таки воєводства, з **Віленського воєводства**, з **Ошмянського повіту** з вище згаданим маршалком Павлом Островицьким Станіслав Станіславович, земський суддя ошмянський. З **Вількомирського повіту** Миколай Конча, Кшиштоф Размисович. З **Лідського повіту** Шадзибор Довгірд і Щасний Августинович Губа, і з **Троцького воєводства**, з **Гродненського повіту** ксьондз Іван Масальський, суддя Гродненської землі і Ян Клуковський. З **Ковненського повіту** Андрій Ільговський, тивун тверський і Каспер Гедройць. З **Новогрудського воєводства** з **Слонімського повіту** Михайло Соколовський, суддя слонімський і Мацей Яцинич. З **Волковиського повіту** Єронім Пукшта, хорунжий волковиський і Пйотр Скроботт. З **Вітебського воєводства**, з **Оршанського повіту** Богуш Олексійович Школко, хорунжий оршенський [оршанський?] і Федір Воропай. З **Берестейського воєводства**, з **Пінського повіту** Станіслав Ширма, війський пінський. Іван Доманович, підсудок пінський, з **Мозирського повіту** Федір Ленкович і Ян Клопот. З **Мінського воєводства**, з **Річицького повіту** Анджей Халецький, земський писар річицький і Ізмайло Зенкович.

І вся інша шляхта, громадяни Великого князівства Литовського, присутні і не присутні тут у Любліні, однак їхні бажання та воля вирішити нижче описані справи нам добре відома з повітових сеймиків, які передували цьому Люблінському вальному сейму. Тож ми сюди їхні власні імена долучили і печатки привісили.

А потім ще послали **зі столичного міста Вільна** Великого князівства Литовського: Франц Станіславович Дурнік. Федір Яцкович Велькович. бурмістри та Ієронім Опаховський [Опаховський7], писар міста Вільна.

1. Цим нашим листом сповіщаємо всім людям сьогодення і майбутнього, до кого лиш цей наш лист дійде, що ми постійно пам'ятаємо про наш обов'язок перед своєю вітчизною – Великим князівством Литовським, про честь, гордість, суспільну користь і передусім внутрішню та зовнішню безпеку якого ми мусимо дбати, при тому усвідомлюючи їх важливість і не випускаючи з уваги

гідний похвали й обом народам дуже потрібніш союз, одну суспільність, створений колись зусиллями наших предків і тодішніх громадян усієї Польської Корони навіки-віків за спільної письмової згоди обох народів, затверджений печатками, присягами, честю обох сторін, що протягом тривалого часу щиро і твердо його дотримувалися, але потім через лихі й сповнені заздрості часи [зв'язок між ними] ускладнився.

Про це ми завжди, так само як наші предки, думали, часто нагадували і своїм панам, польським королям, як-от славної пам'яті Сигізмундові чи нинішньому пану над панами Сигізмундові Августу, що щасливо панує над обома народами, польським і литовським, і своїми проханнями схиляли їх до того, щоб вони, виконуючи свій обов'язок пана і короля як верховного та єдиного володаря обох народів, з ласки своєї і верховною владою своєю допомогли нам допровадити до успішного втілення наші спільні письмові угоди, а також інші права та привілеї, які ми маємо з приводу того зв'язку з Польською Короною і суспільної єдності з панами та землями Польської Корони ще від прадіда Його Королівської величності та від часів короля Олександра, щоб те, що вийшло за межі суспільної єдності, зводили повернути в [належні] рамці, звівши нас з панами-радою та іншими станами Польської Корони разом в одне місце для виконання цієї гідної похвали й корисної для обох народів справи унії, як її чітко визначено в дотеперішніх актах, конституціях, деклараціях і рецесах [маніфестах] сеймів.

Ось чому з ласки милого Бога, який любить спільність та єдність і під особливу свою опіку звалив взяти всі на світі королівства, держави та республіки, а також з ласки нашого пана, що нині щасливо над нами панує, вище згаданого пана над панами Сигізмунда Лвгуста. польського короля і т. ін.. ми нарешті, завдяки своїм ширим старанням, все-таки домоглися, що спершу з'їхав-шись разом з коронними станами на скликаний у Варшаві сейм тисяча п'ятсот шістдесят третього року, а потім на сейм у Парчеві тисяча п'ятсот шістдесят четвертого року, зробили чималий перший крок до відновлення цього об'єднання і цієї частково порушеної унії, провадячи перемови обох сторін і затверджуючи належні унійні артикули. З огляду на стислість часу та інші невід-

кладні потреби Речі Посполитої обох народів, на той час ці артикули не могли бути обумовлені в нашій спільній письмовій угоді зі станами Корони. Тому, коли з'явилося більше вільного часу, ми з'їхалися дня двадцять третього місяця грудня минулого року тисяча п'ятсот шістдесят восьмого на цей спільний сейм до Любліна, що його скликав Його Королівська Милість за згодою обох рад, польської і литовської і що постійно та злагоджено працює і триває дотепер. І вчинили між собою такі нижче описані трактати та згоду, які з ласки Божої дружним та одностайним з обох сторін схваленням та спільною угодою, ні в чому не применшуючи варшавського рецесу [маніфесту] та інших привілеїв, довели [все] до цього кінця і результатів. Тож за це хай буде Господові Богу, в Трійці єдиному, вічна хвала. Його Милості Королю, з ласки Божої пану над панами Сигізмундові Августу – безсмертна вдячність, а славній Польській Короні та Великому князівству Литовському – споконвічна слава й честь.

2. Передусім, хоч і були давні письмові угоди про дружбу, союз, що сприяли розширенню та кращому устрою Речі Посполитої тощо – і Польської Корони, і Великого князівства Литовського, проте позаяк у них проглядало дещо відмінне від взаємної доброї та щирої братської довіри, для більшого зміцнення спільної взаємної братерської любові, вічної оборони спільної, безсумнівної братерської вірності обох держав на віки вічні на хвалу Богу, на гідну вічної подяки славу Його Королівської Милості й тих-таки обох найчесніших народів, польського та литовського, а також для поширення незмірної та вічної шани, гордості, краси, гідності, честі, для вічного збільшення спільної величі ми відновили і узгіднили той давній союз так, як описано нижче.

3. Польське королівство і Велике князівство Литовське вже є єдиним, неподільним і нерозрізненим тілом, не розрізною, а єдиною та спільною Річчю Посполитою: це зрослися і сплелися разом дві держави й два народи в один народ.

4. І цьому одному народові має на віки вічні повелівати одна голова, один пан і один спільний король, обраний спільними голосами Польщі та Литви, а місце його обрання – в Польщі. Потім він буде помазаний на Польське королівство і коронований у Кракові. Цьому обранню, згідно з Олександровим привілеєм, не

може перешкодити відсутність котроїсь зі сторін. Позаяк [з такої нагоди] ради та всі стани Польської Корони й Великого князівства Литовського мають бути скликані.

5. Обрання і піднесення [на князівський престолі великого князя литовського, яке раніше відбувалося в Литві окремо, має припинитися так, щоб у майбутньому не було ані сліду, ані нічого схожого на те, що вказувало, засвідчувало чи означало б піднесення [на престол], або інавгурацію великого князя литовського. Але позаяк титул та уряди Великого князівства Литовського залишаються, під час коронації [обранець] має бути проголошений королем польським і водночас великим князем литовським, руським, пруським. мазовецьким. жемайтським. київським, волинським, підляським і лівонським.

6. [Природне право успадкування престолу], навіть якби ним міг скористатися Його Королівська Милість чи хоч хто інший з хоч якої причини в Литовському князівстві, вже не має на віки вічні перешкоджати цій спільноті та об'єднанню обох народів і обранню одного спільного пана, бо Його Королівська Милість на віки вічні відступив [це право] Короні, не вагаючись. Однак обумовив для себе, щоб ми ні саму особу Його Королівської Милості, ні його нащадка, якби Його Королівській Милості Господь Бог його зволив дати, не залишили з нічим, а щоб надали від Речі Посполитої пристойне і відповідне до його титулу забезпечення, якщо не оберемо його королем. Водночас ми не маємо спричинювати ніякої розчленованості Корони, як це цілком вичерпно описано і обумовлено в декларації Його Королівської Милості та в рецесі [маніфесті] варшавського вального сейму.

7. Під час коронації новий король має скріпити присягою і підтвердити на віки вічні в одній грамоті та однаковими словами права, привілеї та вольності всіх підданих обох народів і держав, об'єднаних у такий спосіб.

8. Обидва народи мусять завжди мати спільні коронні сейми та ради під головуванням польського короля, свого пана, а пани-рада [литовські] – засідати особисто між панами-радою [польськими], послы [литовськії – між послами |польськими| і радитися щодо спільних потреб на сеймах і поза сеймами в Польщі та в Литві.

9. Також щоб одна сторона могла радити і допомагати іншій, щоб Його Королівська Милість цілими й непорушними зберіг усім землям та народам і Польської Корони, і Великого князівства Литовського, і належним їм зем'янам привілеї та права на всі вольності, високі звання, прерогативи, уряди, надані всіляко на письмі і хоч яким способом від усіх предків Його Королівської Милості і від Його Королівської Милості самого від прадавніх часів і від початку унії всім загалом та кожному зокрема з обох народів залишаються чинними і непорушними для кожного стану всі права, суди, призначення, князівські титули та шляхетські роди згаданих народів, судові ухвали від давнього часу й дотепер.

10. Складені присяги [панів-]рад, достойників, урядників, старост литовського народу та осіб з головних родин мають залишатися в силі, позаяк ми самі за спільною згодою залишили собі таке право в привілеях і спільному письмовому договорі, затверджених на спільному Варшавському сеймі, обумовивши, що надалі всі такі присяги [вказані] особи мають складати коронованому королеві та Польській Короні. Так само потрібно трактувати присяги щодо дотримання суспільних угод і чітко їх виконувати відповідно до Олександрового привілею.

11. Хоч які виникли б суперечності, ми, прелати, княжата, [пани-]ради, барони та всі стани обох народів маємо одні одним допомагати всіма силами та способами, які видадуться спільній раді корисними й потрібними, вважаючи сприятливі і несприятливі справи за спільні і віддано підтримуючи одні одних.

За спільною варшавською домовленістю, у майбутньому ніякі Угоди та пакти або змови і союзи з чужими народами не можуть бути вчинені і схвалені, ніякі послани не мають бути вислані до чужих країв у важливих справах без відома і спільної ради обох народів, а раніше створені союзи чи укладені угоди з хоч яким народом, які чимось шкодять іншій стороні, не мають зберігати свою силу.

12. Монета, за рішенням спільної ради, і в Польщі, і в Литві має бути [уніфікована і тотожна за вагою, пробою, лічбою, цінністю та номінальною вартістю], а обов'язок це забезпечувати має Його Королівська Милість і матимуть нащадки Його Королівської Милості.

13. Всі мита та збори в Польщі й Литві, земельні та водні, хай які їм надано назви, і королівські, і шляхетські, церковні і міські, Його Королівська Милість зволить скасувати, щоб у майбутньому на віки вічні ніякого відтепер збору не стягувати з духовних осіб, світських осіб шляхетського стану та з їхніх підданих за будь-які речі власного виготовлення та виробництва, але не скасовувати мита купецького і не дозволяти змовлятися з купцями на шкоду [державі] і для приховування здавна усталеного королівського збору в Польщі та Литві.

14. Будь-які статuti та закони, укладені і ухвалені хоч з якої причини проти польського народу в Литві щодо набування маєтку і володіння маєтком, що його одержав поляк хоч яким способом, чи по дружині, чи за вислугу, чи завдяки купівлі, даруванню, обміну, будь-якому іншому набуванню відповідно до звичаєвого і посполитого права – щоб не мали ніякої сили як такі, що суперечать праву, справедливості, а також взаємній братерській любові й унії та загальному об'єднанню. Але щоб дозволено було завжди як полякові в Литві, так литовцеві в Польщі купувати маєтки кожним належним способом і володіти ними згідно з правом, чинним у місці положення того маєтку.

15. Що ж стосується до інших артикулів привілею короля Олександра, яких ще не розтлумачено ні в декларації Його Милості Короля, ні в спільній угоді на Варшавському сеймі, але які за спільною згодою відкладено на цей нинішній спільний Люблінський сейм з Варшавського, то всі ці артикули, вказані в привілеях і спільній угоді, а остаточно перелічені в Олександровому привілеї і в привілеї Його Милості Короля, раніше виданому тут у Любліні з приводу унії, мають залишатися в повній силі на вічні часи. Однак для ліпшого розтлумачення треба додати, що згідно з поясненням у привілеї короля Олександра Велике князівство Литовське має повністю і непорушно зберегти свою назву, всі високі пости, уряди, почесні звання, якщо вони не загрожують цьому об'єднанню та суспільству розривом і поділом.

16. Відтепер ніяких окремих сеймів для коронних і литовських станів Його Милість Король не скликатиме, а завжди скликатиме лише спільні сейми для обох цих народів як одного тіла в

тому місці в Польщі, яке видасться Його Королівській Милості та [панам-]радам коронним і литовським найвідповіднішим.

17. Високі пости та посади в урядах у Великому князівстві Литовському, які виявилися або в майбутньому виявляться вакантними. Його Милість Король не має віддавати нікому, хто перед тим не складе присяги Його Королівській Милості та Його нащадкам, коронованим польським королям і цьому неподільному тілу – Польській Короні.

18. Також достатньою мірою забезпечуємо і обумовлюємо для всіх станів і осіб Великого князівства Литовського, що екекція [прав] ані за статутом короля Олександра, ані за жодними іншими привілеями, грамотами, конституціями, сеймовими ухвалами, складеними в Польській Короні, ані за актами давніших часів щодо маєтностей престолу Його Королівської Милості у Великому князівстві Литовському, наданими будь-кому від усіх предків Його Королівської Милості і від Його Королівської Милості самого, не торкнеться жодного стану – ані нас самих, ані наших нащадків. А всі права, привілеї від усіх предків Його Королівської Милості і Його Королівської Милості самого, надані у Великому князівстві Литовському від початку унії дотепер литовському, руському, жемайтському та іншим народам і громадянам Великого князівства Литовського, а також землям, повітам, родам та особам, мають залишатися повністю і ні в чому непорушними. Так само вічні надання, феоди або ленні володіння, фримарки [обміни], заміни, доживоття, всілякі застави, здійснені на сеймах і поза сеймами, мають також, відповідно до кожного привілею, залишатися в такому володінні на віки вічні, не набуваючи відтінку сумнівності жодним способом чи тлумаченням. Також надання достойникам та урядникам, віддавна належні саме їм застави і всілякі суми мають повністю зберігати свою силу, і вони [посадовці та урядники] не мусять жодної частини своїх звичайних доходів від надань, одержаних дотепер відповідно до привілеїв чи грамот, хоч як ці доходи названо, витратити будь-де і на будь-що, крім своїх теперішніх володінь і власної потреби. А якби хтось після своїх предків користувався грунтами та посілістю, хай як би їх називали, не маючи на них документів, то він – чи з документами, чи без них – може володіти такою власністю вічно, відповідно

до старого та нового Литовського статуту і давніх звичаїв. Ось чому цією нинішньою постановою пани-рада і всі стани, послі всіх земель позбавляють себе та своїх нащадків права визначати, відновлювати, в будь-якій формі згадувати, з будь-якого приводу викрутасами порушувати питання про екзекуцію надань, одержаних за вислугу, та інших давніх маєтностей. Хоч відтепер роздавання маєтностей престолу у Великому князівстві Литовському має припинитися, проте деякі маєтки з княжих, шляхетських і вельможних родів переходитимуть у власність престолу Його Королівської Милості. Тоді такі маєтки Його Королівська Милість зі своєї королівської волі та ласки має роздавати вихідцям з шляхти і польського, і литовського народи, щоб не зменшувалася кількість охочих ставати на земську військову службу. Також повернені назад від московського ворога замки, маєтки, посілости та всілякі інші маєтності Його Королівська Милість муситиме повертати тим, кому ті отчики та посілости належали, перш ніж ними заволодів ворог. А якби [таким особам] замість них [отчин і посіlostей] були надані якісь інші, то ці мають повернутися у власність престолу Його Милості Короля.

19. Ми, прелати й пани-рада, княжата, земські послі та інші стани Великого князівства Литовського, за спільною згодою зі станами славної Польської Корони, знаючи, що всі артикули є варті похвали і потрібні обом цим народам – і в Польській Короні, і у Великому князівстві Литовському – вписали їх у цей акт як спільні [норми], важливі вже для єдиної та неподільної Речі Посполитої. З радістю, з добрими братськими намірами, з любов'ю до прелатів, панів-ради, земських послів, а також усіх інших коронних станів і осіб ми цим нашим актом, скріпивши його своїми печатками, присягами, доброчесністю своєю і всіх своїх нащадків, на віки вічні зі свого боку визнаємо, обумовлюємо, затверджуємо і підсилюємо таким забезпеченням, затвердженням і скріпленням, що їх нам найбільше і найміцніше уможлиблюють статус нашої особи, місця та урядування, а також особливий і посполитий звичай. Присягаємо і урочисто обіцяємо перед Господом Богом нашим добрим, чесним, шляхетським і християнським словом, що все тут написане ми з нашими нащадками пам'ятатимемо, зберігатимемо, виконуватимемо і дотримуватимемося цього на віки

вічні без всяких хитрощів, довіку не піддаючи жодної з цих справ сумнівам чи скасуванню, а також ні в чому не відмагаючись від цієї єдності, якою ми себе зв'язали з народом цієї славної Польської Корони відповідно до змісту цього нашого акта та артикулів, вміщених і розтлумачених у цьому акті навіки і навіки-віків, і такий самий акт нам дали панове поляки. Наші спільні письмові угоди Його Милість Король, покликаний бути нашим верховним володарем, зволив нам підтвердити своєю королівською владою. А якби котрась сторона або хтось зосібна не хотів дотримуватися цих привілеїв та спільних письмових угод, укладених між цими народами, порушуючи свої чи наші права, то проти такої сторони і кожного зосібна ми разом з нашими нащадками маємо стати як проти нашого ворога і ворога з'єдинених народів на боці нашого пана, польського короля. Все це завжди робити, виконувати, твердо визнавати чинність цього всього зобов'язуємо під присягою себе і наших нащадків.

Всіх цих артикулів, тут вмішених і обумовлених, ані Його Королівська Милість, ані пани-рада, ані всі інші стани та земські послы обох народів не мають ніколи, на віки віків порушувати і змінювати ані за спільною згодою, ані з волі котроїсь сторони чи її частини, а мають пильно зберігати ті артикули в цілості.

А для ліпшого засвідчення та на вічну пам'ять про вище описані справи ми, вище згадані прелати й пани-рада, духовні і світські, княжата, земські послы та інші стани, присутні на цьому спільному вальному Люблінському сеймі, привісили до цього акта наші печатки. Писано і видано на цьому ж спільному Люблінському сеймі першого дня місяця липня року Божого тисяча п'ятсот шістдесят дев'ятого.

ТЕМА 3

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Ранньомодерний час: українські землі у другій половині XVII-XVIII ст.

ЗМІСТ ТЕМИ: Причини, характер і початок Визвольної війни. Бойові дії 1648–1657 рр. Угоди Б. Хмельницького з Річчю Посполитою. Формування української державності. Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду. Переяславська Рада, «Березневі статті». Б. Хмельницький та його соратники. Проблема завершення Визвольної війни в історичній літературі.

Військово-політична і соціально-економічна ситуація в Україні у другій половині XVII ст. Військово-політична ситуація в Україні після смерті Б. Хмельницького. Гетьманство І. Виговського. Гадяцька угода. Боротьба Росії і Польщі за Україну. Гетьманство Ю. Хмельницького. Розділ Гетьманщини на Лівобережжю і Правобережжю. Гетьмани П. Тетеря та І. Брюховецький. Андрусівське перемир'я. Гетьман П. Дорошенко. Включення Туреччини у боротьбу за Україну. Запорізька Січ у другій половині XVII ст. І. Сірко. Лівобережні гетьмани Д. Многогрішний та І. Самойлович. «Вічний мир» 1686 р. Відновлення козацтва на Правобережжі. С. Палій. Початок гетьманства І. Мазепи. Соціально-економічна ситуація на Правобережній і Західній Україні. Основні тенденції соціально-економічного розвитку Лівобережної України.

Політичне становище і соціально-економічний розвиток українських земель в першій половині XVIII ст. Північна війна і Україна. Визвольне повстання на Правобережжі. С. Палій. Визвольна боротьба на Закарпатті. Реформи в Росії. І. Мазепа. Полтавська битва. Наступ царизму на інституції Української держави. І. Скоропадський. Малоросійська колегія. П. Полуботок. Д. Апостол. Правління гетьманського уряду. Нова Січ.

Ріст землеволодіння магнатів, шляхти і старшини. Розвиток сільського господарства, ремесла, промислів, мануфактур. Посилення визиску селянства, городян, урядового козацтва. Національно-релігійне гноблення на Правобережжі. Виступи про-

ти соціального визиску. Початок гайдамацького руху. Опришки. О. Довбуш.

Політичне становище і соціально-економічний розвиток українських земель в другій половині XVIII ст. Гетьманство в 50-і – на початку 60-х років. К. Розумовський. Судова реформа і кодифікація права. Ліквідація гетьманства. Малоросійська колегія. Зміни в адміністративно-територіальному устрої Лівобережжя і Слобожанщини. Система органів управління.

Подальший розвиток поміщицького землеволодіння. Заходи гетьманського уряду по прикріпленню селянства до землі. Указ Катерини II про закріпачення селянства Лівобережної і Слобідської України. Зміни у становищі козацтва і міського населення.

Розвиток сільського господарства і промисловості. Розвине-на мануфактура. Торгівля. Формування українського національного ринку.

Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

Включення Правобережної України до складу Росії. Організація управління регіоном.

Динаміка соціальної структури і етнічний склад населення України. Виступи проти соціального, національного і релігійного гноблення. Шукання козацтва. Інші форми боротьби. Наростання гайдамацького руху. Коліївщина.

Вступ України у період бездержавного розвитку. Розгортання кризи економічної і політичної системи імперії.

Розвиток культури в Україні в XVIII ст. Умови розвитку культури. Освіта. Початкове навчання. Середня освіта. Київська академія і колегіуми. Львівський університет. Розвиток науки. Природничі, точні і гуманітарні науки. Історична наука. Розвиток передової суспільно-політичної думки. Підпорядкування української церкви Москві та вплив цього на духовне життя населення України.

Література і народна творчість. Ф. Прокопович. Поява «Енеїди» І. Котляревського. Театр. Музика і образотворче мистецтво. Міжнародні культурні зв'язки. Місце Української козацько-гетьманської держави в історії українського народу.

ДОКУМЕНТ 5. Березневі (московські) статті 1654 року
(текст козацького звернення 21 березня 1654 р.
з царськими резолюціями)

Березневі статті 1654 року (інші назви – «Статті Богдана Хмельницького», «Березневі статті Богдана Хмельницького», «Статті війська Запорозького») – угода між московським урядом і українською козацькою старшиною, комплекс документів, які регламентували політичне, правове, фінансове і військове становище України після Переяславської ради. В хрестоматії наведений текст звернення козацької делегації до Олексія Михайловича з резолюціями московського монарха, який переклав українською мовою Михайло Грушевський з публікації в «Актах Юго-Западной России».

ЗАВДАННЯ:

1. Визначити основні напрямки політики Богдана Хмельницького відповідно до поданих статей.
2. З'ясувати реакцію московської сторони щодо ключових пунктів домовленостей з Військом Запорозьким.
3. Охарактеризувати економічне життя Козацької держави за документом.
4. Запропонувати модель стратифікації українського суспільства та візуалізувати її у вигляді схеми.
5. Які пункти статей 1654 року закладали основу для подальшої експансії Московської держави на захід?

Друкується за:

Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – К., 1918.

Література:

Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003.

Бьють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Війська Запорозького

і весь мир християнський руський, аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланики їх, а вони його царському величеству служитимуть во-віки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Резолюція: Що до сеї статті царське величество пожалував-велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками вїйти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество й віддавати до государевого скарбу тим людям, которих пришло царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришло до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милости царського величества щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів). на судей військових по 300 золотих польських, на писаря судейського по 100 зол. польських, на писаря й хорунжого по 50 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Резолюція: Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.

3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.

Резолюція: Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодовання і пристановище; також на арматного обозного 400 зол., а на хорунжого 50 зол.

Резолюція: Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до Війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати царське величество.

Резолюція: До сеї статі царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послы будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах послы били челом, щоб царське величество велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтности.

Резолюція: Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтности, которими вони тепер володіють.

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені-нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Резолюція: Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби наємного війська тут на польським пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества-хоч і більше.

Резолюція: Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Завсіди був такий звичай, що Війську Запорозькому плачено. Бють чолом і тепер царському величеству, аби дано на полковника 100 ефимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Резолюція: Попередніх літ присилав до царського величества гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і били чолом, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля Православної Християнської Віри і святих Божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його царського величества була вічна згода з королями польськими і великими князями литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої пам'яті великому государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріярхові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби кроль Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: проти Православної Віри християнської не верещав, уніятів усіх викорінив, – зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до кроля Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенского з товаришами. І ті великі і уповноважені послі царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам – раді говорили на всякі способи. Але Казимир з ляхами ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так багато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити Православну Християнську Віру і всіх православних християн від отступників латинян (папистів), що хочуть церкви Божі знищити і Віру Християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав много руського німецького і татарського війська – сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєводів з великим військом, і на те зібранне війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького господарів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, господареві в тім шкоди не буде, бо вони прости плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й иншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величестві не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих господарів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє господарське жалуванне золотими.

10. Коли б мала напасти кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Резолюція: Наказ і повелінне до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них їти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них їти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, бо його неможна самого без людей лишати.

Резолюція: До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди послали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує, свої грамоти господарські на ваші вольности велить дати, тоді

ТЕМА 3

ви ж між собою розбір зробіте: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60.000. – То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, послы будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величеству.

ТЕМА 4

Україна наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

ЗМІСТ ТЕМИ: Українські землі наприкінці XVIII ст. Поділ Речі Посполитої, входження українських земель до складу Російської, Австрійської імперій та їх адміністративно-територіальні упорядкування. Соціально-економічні та суспільно-політичні зміни в західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії, реформи австрійського уряду. Заселення та формування етнічної та господарської структури Південної України. Заснування та розбудова південноукраїнських міст. Одеса: проблема її заснування та розвитку в кінці XVIII ст.

Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток українських земель у першій половині XIX ст. Характер економіки, зрушення в аграрному секторі, розвиток промисловості і торгівлі, шляхи сполучення, транспорт. Початок чорноморського судноплавства. Особливості соціально-економічного розвитку Півдня України. Специфіка історичного розвитку Західної України у першій половині XIX ст.

Українське національно-політичне відродження у першій половині XIX ст. Початок українського національного відродження. Декабристський і польський визвольні рухи та Україна. «Руська трійця» та Кирило-Мефодіївське братство – перші українські політичні організації (їх склад, програми, діяльність, історичне значення).

Соціально-політична ситуація в українських землях у 40-50-і роки XIX ст. Зростання соціальної напруженості на українських землях та реакція урядів Росії та Австрії на кризові явища: реформи та репресії. Кримська війна. Революційні події 1848–1849 рр. в Європі та Західна Україна: скасування австрійським урядом феодальної залежності селян, панщини, політичні свободи.

ДОКУМЕНТ 6. Книга буття українського народу

Цей філософсько-релігійний трактат був створений одним з членів Кирило-Мефодіївського товариства у 1846 році і оформлений у вигляді біблійних текстів – а саме, «Книг Мойсеевих», перша з яких – «Книга буття».

Документ складається зі 104 параграфів, у яких викладено всесвітню та українську історію. Нерівність у творі пояснюється лицемірством еліти, яка прийняла християнство, але не дотримувалась його настанов. Підкреслюється зв'язок між минулим та майбутнім України, волелюбність українського народу визначається як його головна цінність. Твір містить ряд положень щодо скасування кріпацтва, національної та соціальної нерівності, а також ідею об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з наданням кожному народові автономних прав. Автор постулює ідею непорушності національних прав українців. Україну він уважає центром об'єднання всіх слов'ян, народів, убачаючи в цьому її роль в історії людства.

«Книгу буття українського народу» знайдено під час пошуку в М. І. Костомарова у 1847 р. Відтоді твір знаходився в архівах Третього відділу (Власна Його Імператорської Величності канцелярія) в Санкт-Петербурзі, пізніше – у рукописному відділі Санкт-Петербурзької Академії Наук, де був виявлений у 1917 році. Уперше опублікований 1918 року в журналі «Голос минулого».

ЗАВДАННЯ:

1. Структуруйте текст, дайте назви розділам.
2. Визначте, історія яких народів змальована в тексті?
3. Як бачить автор тексту розвиток відносин українського народу з сусідніми державами?
4. Що на вашу думку значить останній пункт щодо долі України?

Друкується за:

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. К.: Наук. думка. 1990. Т. 1. С. 152–169. // URL: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt02.htm>

ЗАКОН БОЖИЙ

Переписано Костомаровым, найдено в бумагах Гулака

1. Бог создав світ: небо і землю і населив усякими тварями і поставив над усею тварью чоловіка і казав йому плодитися і множитися і постановив, щоб род чоловічеський поділився на коліна і племена, і кожному колінові і племені даровав край жити, щоб кожне коліно і кожне племено шукало бога, котрий од чоловіка недалеко, і поклонялись би йому всі люди і віروвали в його, і любили його, і були б усі щасливі.

2. Але род чоловічий забув бога і отдався діаволу, і кожне племено вимислило собі богів, і в кожному племені народи повидумували собі богів і стали за тих богів биться, і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, і на всім світі сталось горе, і біднота, і хвороба, і несчастья, і незгода.

3. І так покарав людей справедливий господь потопом, войнами, а найгірше – неволею.

4. Бо один єсть бог істинний, і один він цар над родом чоловічим, а люде як поробили собі багато богів, то з тим укупі поробили багато царів, бо як у кожному кутку був свій бог, так у кожному кутку став свій цар, і стали люде биться за своїх царів, і пуще стала земля поливатися кровію і усіватися попелом і костями, і умножилось на всім світі горе, біднота і х[в]ороба, і несчастья, і незгода.

5. Нема другого бога, тільки один бог, що живе високо на небі іже вездес[ущ]ий духом святим своїм, і хоч люде поробили богів в постаті звіриної і чоловічої со страстьями і похотями, а то не боги, а то страсті і похоті, а правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця диавол.

6. Немає другого царя, тільки один цар небесний утішитель, хоч люде і поробили собі царів в постаті своїх братів-людей со страстьями і похотями, а то не були царі правдиві, бо цар єсть то такий, що править над усіма, повинен бути розумніший і найсправедливіший над усіх, а розумніший і найсправедливіший єсть бог, а ті царі со страстьями і похотями і правив над людьми отець страстей і похотей чоловікоубийця диавол.

7. І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх

невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, і нещастя, і незгода.

8. Два народи на світі були дотепніші: євреї і греки.

9. Євреїв сам господь вибрав і послав до їх Моїсея і постановив їм Моїсей закон, що прийняв од бога на горі Синайській, і постановив, щоб усі були рівні, щоб не було царя між ними, а знали б одного царя – бога небесного, а порядок давали б судді, котрих народ вибирав голосами.

10. Але євреї вибрали собі царя, не слухаючи старця святого Самуїла, і бог тоді ж показав їм, що вони негарзд зробили, бо хоч Давид був лучший з усіх царей на світі, однак його бог попустив у гріх: він одняв у сосіда жінку; се ж так було, аби люди зрозуміли, що хоч-який добрий чоловік буде, а як стане самодержавно панувати, то зледащіє. І Соломона, мудрішого з усіх людей, бог попустив у саме велике кепсьтво – ідолопоклонсьтво, аби люди зрозуміли, що хоч який буде розумний, а як стане самодержавно панувати, то одуріє.

11. Бо хто каже сам на себе: «Я лучший оду всіх і розумніший над всіх, усі мусять мені коритися і за пана мене уважати і робить те, що я здумаю», той зогрішає первородним гріхом, котрий погубив Адама, коли він, слухаючи диавола, захотів порівнятися с богом, здурів, той, навіть, подобиться самому диаволу, котрий хотів стать вровню з богом і упав у пекло.

12. Єдин бо єсть бог і єдин він цар – господь неба і землі.

13. Тим і євреї, як поробили собі царів і забули єдиного царя небесного, зараз одпали і от істинного бога і почали кланятися Ваалу і Дагону.

14. І покарав їх господь: пропало і царство їх і всіх забрали у полон халдеї.

15. А греки сказали: не хочем царя, хочем бути вільні і рівні.

16. І стали греки просвіщенні над усі народи, і пішли од них науки, і скуства, і умисли, що тепер маємо. А се сталось за тим, що не було у них царей.

17. Але греки не дізнались правдивої свободи, бо хоч одріклись царей земних, та не знали царя небесного і вимишляли собі богів; і так царей у їх не було, а боги були, тим вони вповнину стали такими, якими були б, коли б у них не було богів і

знали б небесного бога. Бо хоч вони багато говорили про свободу, а свободні були не всі, а тільки одна частка народу, прочі ж були невольниками; і так, царів не було, а панство було: а то все рівно, якби у їх було багато царків.

18. І покарав їх господь: бились вони між собою і попали в неволю і спершу під македонян, а вдруге до римлян.

[19] І так покарав господь род чоловічеський, що найбільша часть його, сама просвіщенна, попалась в неволю до римських панів, а потім до римського імператора.

[20] 19. І став римський імператор царем над народами і сам себе нарик богом.

[21] 20. Тоді возрадувався диавол і все пекло з ним. І сказали в пеклі: оттепер уже наше царство; чоловік далеко отступив од бога, коли один нарик себе і царем і богом вкупі.

[22] 21. Але в той час змилювався господь – отець небесний – над родом чоловічим і послав на землю сина свого, щоб показав людем бога, царя і пана.

[23] 22. І прийшов син божий на землю, щоб одкрити людем істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.

[24] 23. І навчав Христос, що всі люде – брати і ближні, всі повинні любити попереду бога, а потім один другого, і тому буде найбільшая шана од бога, хто душу свою положить за други своя. А хто первий між людъм[и] хоче бути, повинен бути всім слугою.

[25] 24. І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало быть цар і пан, а явився не в по-статі земного царя і пана, а народився в яслах, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.

[26] 25. І став народ прозрівать істину, і злякалися філософи і люде імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде свобода, і тоді вже не так легко буде дурить і мучить людей.

[27] 26. І засудили на смерть Ісуса Христа – бога, царя і пана – і претерпів Ісус Христос оплеванія, заушенія, бієнія, хрест і погребеніє за свободу рода чоловічого тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя-кесаря, що сам себе нарик богом і пив кров людськую.

[28] 27. А Христос-цар свою кров пролив з[а] свободу рода чоловічого і оставив на віки кров свою для питання вірним.

[29] І воскрес Христос в третій день і став царем неба і землі.

[30] 28. Ученики його, бідні рибалки, розійшлися по світу і проповідували істину і свободу.

[31] 29. І ті, що приймали слово їх, стали братами між собою – чи були преж того панами або невольниками, філософами або не вченим[и]. Усі стали свободними кровію Христовою, котору зарівно приймали, і просвіщенними світом правди.

[32] 30. І жили християне братством, усе у них було общественне і були у них вибрані старшини і ті старшини були всім слугами, бо господь так сказав: «Хто хоче першим бути, повинен бути всім слугою».

[33] 31. Тоді імператори римські і пани, і чиновні люде, і вся челядь їх, і філософи піднялись на християнство і хотіли викоренити христову віру і гибли християне; їх і топили, і вішали, і в чверті рубали, і пекли, і залізними гребінками скребли, і ині тьмочисленні муки їм чинили.

[34] 32. А віра христова не уменьшалась, а чим гірше кесарі і пани лютовали, тим більше було вірующих.

[35] 33. Тоді імператори с панами змовились і казали поміж собою: уже нам не викоренити християнства, піднімемось на хитрощі, приймемо її самі, перевернемо ученіє христово так, щоб нам добре було, та й обдуримо народ.

[36] 34. І почали царі приймати християнство і кажуть: «От бачите: можно бути і християнином і царем вкупі».

[37] 35. І пани приймали християнство і казали: «От бачите: можно бути і християнином і паном вкупі».

[38] 36. А того не уважали, що мало сего, що тільки назваться. Бо сказано: «Не всяк глаголай ми: господи, господи! внидеть в царство небесное, но творяй волю отца моего, іже єсть на небах».

[39] 37. І піддурили архіереїв і попів, і філософів, а ті і кажуть: «Істино так воно єсть, ажеж і Христос сказав: «Воздадіте кесарево кесареві, а боже богові»; і апостол говорить: «Всяка власть од бога». Так уже господь установив, щоб одні були панами і багатими, а другі нищими і невольниками.

[40] 38. А казали вони неправду. Хоч Христос сказав: «воздайте кесарево кесареві», а се тим, що Христос не хотів, щоб були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода, бо коли християнин буде воздавать не християнському кесареві кесарево – платить податок, сповнять закон, – то кесар, прийнявши віру, повинен одріктись свого кесарства, бо він тоді, будучи першим, повинен бути всім слугою; і тоді б не було кесаря, а був би єдиний цар – господь Ісус Христос.

[41] 39. І хоча апостол сказав: «Всяка власть од бога», а не єсть воно те, щоб кожни[й], що зах[в]ати[ть] власть, був сам од бога. Уряд і порядок і правленіє повинні бути на землі: так бог постановив, і єсть то власть, і власть та од бога, але урядник і правитель повинні подлегать закону і сонмишу, бо і Христос повеліває судитись перед сонмищем, і так як урядник і правитель перші, то вони повинні быть слугами, і недостойть їм робить те, що здумається, а те, що постановлене, і недостойть їм величатись та помпою очі одводити, а достойть їм жити просто і працювати для общества пильно, бо власть їх од бога, а сами вони грішні люде і самі послідніші, бо усім слуги.

[42] 40. А сьому ще гірша неправда, бутсім установлено од бога, щоб одні пановали і багатились, а другі були у неволі і нищі, бо не було б сього, скоро б поприймали шире євангеліє; пани повинні свободити своїх невольників і зробитись їм братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті; якби була на світі любов християнська в серцях, то так було б, бо хто любить к[о]го, той хоче, щоб тому було также хороше, як і йому.

[43] 41. І ті, що так казали і тепер кажуть і переверчують христово слово, ті оддадуть одвіт в день судний. Вони скажуть судді: Господи, не в твоє лі ім'я пророчествовах? А судія скаже їм: Не вем вас.

[44] 42. Таким викладом зіпсували царі, пани та вчені свободу християнську.

[45] 43. Благодать дана всім язикам, а спершу коліну Яфетову, бо Сімово через жидів отвернуло Христа.

[46] І перейшла благодать до племен грецького, романського, німецького, слов'янського.

[47] 44. І греки, прийнявши благодать, покаляли її, бо вони прийняли нову віру і не зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили при соб[і] і імператорство, і панство, і пиху царськую, і неволю, і покарав їх господь: чахло, чахло грецьке царство тисячу років, зчахло зовсім і попало до турків.

[48] 45. Романське племено – влохи, французи, гішпани – приняло благодать, і стали народи увіходять у силу і у нову жизнь і просвіщенность, і благословив їх господь, бо лучше вони прийняли св[яту] віру, ніж греки, одначе не зовсім зовлеклись ветхого чоловіка со страстями і похотями, оставили і королей, і панство, і вимислили голову християнства – папу, і той папа видумав, що він має власть над усім світом християнським, ніхто не повинен судити його, а що він здумає, те буде гарно.

[49] 46. І племено німецьке – народи німецькі – прийняли благодать і стали увіходять у пуцу силу і жизнь нову, і просвіщенность, і благословив його господь, бо вони ще лучше прийняли віру, ніж греки і романці, і з'явивсь у них Лютер, которий почав учити, що повинно християнам жити так, як жили до того часу, коли поприймали і попереверчували ученіє христово царі і пани, і щоб не було неподсудимого голови над церквою християнською – папи, єсть бо єдин глава всім – Христос. Але і німці не зовлеклись ветхого чоловіка, бо zostавили у себе і королів і панів, і ще гірше дозволили замість папи і єпіскопов орудувать церквою христовою королям і панам.

[50] 47. І сталась послідня лєсть гірша першої, бо не тільки у німців королі, але і у других землях взяли верх над всім, і, щоб удержати народ у ярмі, поробили ідолів, отвертали людей од Христа, і казали кланятися ідолам і биться за них.

[51] Бо то все рівно що ідоли: хоча французи були хрещені, одначе меньше шановали Христа, ніж честь національну, і такого ідола їм зроблено, а англічане кланялись золоту і мамоні, а другі народи так же своїм ідолам, і посилали їх королі і пани на заріз за шматок землі, за табак, за чай, за вино; і табак, і чай, і вино стали у них богами, бо речено: іде же сокровище ваше, там сердце ваше. Серце християнина с Іісусом Христом, а сердце ідолопоклонникове – з своїм ідолом. І стало, як каже апостол, їх богом чрево.

[52] 48. І вимислили одщепенці нового бога, сильнішого над усіх дрібних боженят, а той бог називався по-французьки егоїзм або інтерес.

[53] 49. І філософи почали кричати, що то кепство віровати в сина божого, що немає ні пекла, ні раю і щоб усі поклонялись егоїзмові або інтересові.

[54] 50. А до всього до того довели королі та пани; і завершилася міра їх плюгавства, праведний господь послав свій меч обоюдоострий на рід прелюбодійний; збунтовались французи і сказали: не хочем, щоб були у нас королі та пани, а хочем бути рівні й вільні.

[55] 51. Але тому не можна було статися, бо тільки свобода, где дух Христов, а дух божий уже перед тим вигнали з Францевщини королі та маркізи, та філософи.

[56] 52. І французи короля свого забили, панів прогнали, а самі почали різатися і дорізались до того, що пішли у гіршую неволю.

[57] 53. Бо на їх господь хотів показать усім язикам, що нема свободи без христової віри.

[58] 54. І с той пори племена романське і німецьке турбуються, і королів і панство вернули, і про свободу кричать, і немає в їх свободи, бо нема свободи без віри.

[59] 55. А племено слов'янське то найменший брат у сім'ї Яфетовій.

[60] 56. Трапляється, що менший брат любить дуже отця, одначе получає долю меншу проти старших братів, а потім, як брати старші своє потратять, а менший збереже своє, то і старших виручає.

[61] 57. Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло а ні царей, а ні панів, і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яне одному богу – вседержителю, ще його й не знаючи.

[62] 58. Як уже просвітились старші брати греки, романці, німці, тоді господь і до менших братів слов'ян послав двох братів: Константина і Мефодія і духом святим покрив їх господь, і переложили вони на слов'янську мову святее письмо, і отправають службу божую постановили на тій мові, якою всі говорили посполу, а сього не було ні у романців, ні у німців, бо там по-латинські

службу одправовали, так що романці мало, а німці овсі не второпали, що їм читано було.

[63] 59. І скоро слов'яне преймавали віру христову так, як ні один народ не преймавав.

[64] 60. Але було два лиха у слов'ян: одно – незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старіших; чи до діла, чи не до діла, не бачучи того, що у їх своє було лучше, ніж братівське.

[65] 61. І поприймали слов'яне од німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали с самим простим чоловіком за рівню, і самі землю орали, а то вже у їх стала і пиха, і помпа, і гвардія, і двор.

[66] 62. І панів у слов'ян не було, а були старшини; хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх неволники.

[67] 63. І покарав господь слов'янське племено гірше, ніж другі племена, бо сам господь сказав: кому дано більше, з того більше і зищеться. І попадали слов'яне в неволю до чужих; чехи і полабці – до німців, серби і болгары – до греков і до турок, москалі – до татар.

[68] І здавалось от загине племено слов'янське, бо ті слов'яне, що жили около Лаби і Помор'я Балтицького, ті пропали, так що і сліду їх не осталося.

[69] Але не до кінця прогнівився господь на племено слов'янське, бо господь постановив так, щоб над сим племеном збулось писаніє: Камень его же не брегоша зиждущий, той бисть во главу угла.

[70] По многих літах стало в Слав'янщині три неподлеглих царства: Польща, Литва і Московщина.

[71] Польща була з поляків і кричали поляки: у нас свобода і рівність, але поробили панство і одурів народ польський, бо простий люд попав у неволю саму гіршу, яка де-небудь була на світі, і пани без жодного закону вішали і вбивали своїх невольників.

[72] Московщина була з москалів і була у їх велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хочь не без панства: і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський

взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові татарському, бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський.

[73] І одурів народ московський і попав у ідолопоклонство, бо царя свого нарік богом, і усе, що цар скаже, те уважав за добре, так що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоролюбивим.

[74] А в Литві були литвяки, та ще до Литви належала Україна.

[75] І поєдналась Україна з Польщею як сестра с сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські поміж собою.

[76] І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками.

[77] І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «татьби же и блуд ніже именуються у них».

[78] І постановило козацтво: віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим-то гетьман Свирговський ходив обороняти Волощину і не взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру, та за ближніх і служили богу, а не ідолу золотому. А Сагайдашний ходив Кафу руйнувати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

[79] І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах міра сього, а записано на небі, бо за їх були перед богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

[80] І день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над [со]бою ні царя, ні пана, опріч бога єдиного, і, дивлячись на

Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слов'янських краях.

[81] Бо не хотіла Україна ітти услід язиков, а держалась закону божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться богу, ніде муж не любив так своєю жони, а діти своїх родителей.

[82] А коли папи та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб українці-християне повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні з'явилися братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і ересі жодної не з'явилось.

[83] Але панство побачило, що козацтво росте і всі люде скоро стануть козаками, єсть-то вільними, наказали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки хотіли забить народ простий як скотину, так, щоб йому не було ні чутівія, ні розуму, і почали пани обдирати своїх крепаков, отдали їх жидам на такую муку, що подобную творили тільки над первими хистіянами, драли з їх, з живих, шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудями годувати.

[84] І хотіли пани зробити з народа дерево або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков, хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утерив навіть постать чоловічу.

[85] І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

[86] Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ, вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вольна, бо всі були рівні і вільні, але не надовго.

[87] І хотіла Україна знову жити з Польщою по-братерськи, нерозділимо і несмісимо, але Польща жодною мірою не хотіла одрікатись свого панства.

[88] Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський с слов'янським нерозділимо і

несмісно, на образ іпостасі божої нерозділюваної і несмісною, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

[89] Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

[90] І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилить голову.

[91] Бо вона любила і поляків, і москалів як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись як один народ слов'янський с другим народом слов'янським, а ті два с третім, і було б три Речі Посполиті в однім союзі нерозділюваної і несмісно по образу Тройци божої нерозділюваної і несмісною, як колись поєднуються між собою усі народи слов'янські.

[92] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпр її розполовинив, лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік – польським панам на поталу.

[93] І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в Історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії.

[94] І вибилась з сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового, і запанували пани над бідним остатком вольного народу.

[95] А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і перший імператор петербурзький положив сотні тисяч в канавах і на костях збудував собі столицю.

[96] А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панств[ом] і землями, надавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панями, а других невольниками.

[97] І пропала Україна. Але так здається.

[98] Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятовати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

[99] І Слов'янщина хоч терпіла і терпить неволю, та не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слов'янським духом сотворено, а німецьким або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе він не слов'янин, а німець, тим і урядники у його німці; оттого і пани хоч і єсть в Росії, та вони швидко перевертуються або в німця, або в француза, а істий слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятує одного бога Ісуса Христа, царя над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось.

[100] Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

[101] Бо голос її, голос, що звал всю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки 488, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того.

[102] І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як прежде розірвали Україну.

[103] І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

[104] Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятуєть зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними.

[105] І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділиво і несмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

[106] І не допустив до того деспот: одні покончили живот свій на шибениці, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз черкесові.

[107] І панує деспот кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слов'янську і нічого не зробить.

[108] Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар.

[109] Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським.

Тоді скажуть всі язика, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: «От камень, его же не брегоша зиждуший, той бисть во главу».

ТЕМА 5

Соціально-економічний розвиток України, український національно-визвольний рух у другій половині XIX ст.

ЗМІСТ ТЕМИ: Підготовка реформи 1861 р. в Україні. Проекти звільнення селян України поміщиків Позена і Бобринського. Проект Журавського. Місцеві положення. Звільнення від кріпацтва державних селян. Скасування кріпацтва та реформи 60–70-х рр. у Російській імперії.

Розвиток економіки України в період 60–90-х років XIX ст. Розвиток промисловості в Україні: кам'яновугільна, металургійна, харчова галузі. Сільське господарство. Соціальні зміни в українському населенні Російської імперії у пореформений період. Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. Трудова еміграція.

Становлення і консолідація української нації. Територія і соціальна структура населення. Культурний і мовний процеси. Перешкоди на шляху консолідації української нації.

Український національний рух в 60–90-х роках XIX ст. Посилення русифікаторської політики російського самодержавства. Хлопомани. Виникнення, склад і діяльність громад. Пошуки соціального ідеалу. «Братство Тарасівців». Суспільно-політичне життя в Західній Україні у другій половині XIX ст. «Молода Україна». Українці в загальноросійському та польському визвольних рухах.

Україна на початку XX ст. Назрівання в Україні загальної революційної кризи. Соціально-економічне становище. Кооперативний рух. Масова визвольна боротьба. Український національний рух у перші роки XX ст.

**ДОКУМЕНТ 7. Микола Міхновський.
САМОСТІЙНА Україна (1900)**

Брошура «Самостійна Україна» – публіцистичний твір юриста та політика Миколи Міхновського. Цей текст деякий час виконував роль політичної програми РУП. Вперше видано у Львові в 1900 році в друкарні Уділовій. Твір торкається політичних, правових та філософських аспектів буття української нації і держави.

У «Самостійній Україні» Міхновський виступив фундатором національно-радикальної політично-філософської течії, засадничими положеннями якої стали цілковита самодостатність української ідеї та її цілковита окремішність від ідеї загальноросійської (в тому числі і революційної), необхідність здобуття Україною політичної незалежності та досягнення соборності без огляду на можливі конфлікти і в якнайшвидший час та лідерство української інтелектуальної еліти в боротьбі (коли треба, то й збройній) за державну незалежність.

Міхновський наголошує на відмінності націоналізму пануючих націй як системи гноблення і націоналізму гноблених народів як захисту права боротися за своє людське «Я». Він висловлює думку, що кінець XIX століття є добою визволення націй, а обмежена свобода всебічного духовного розвитку людини та її найкращого матеріального благополуччя можлива лише у «державі одноплемінного національного змісту». За Міхновським, кожна нація прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави, а «найтишніший розквіт індивідуальності можливий лише в державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність – це головна умова існування нації, а державна незалежність – це національний ідеал у ділянці міжнародних відносин».

ЗАВДАННЯ:

1. Визначити основні елементи історичного нарративу, який автор обґрунтовує в документі (етапи, події, уроки).
2. Визначити вплив аргументів документу на політичні процеси ХХ ст.

Друкуються за:

Міхновський М. І. Самостійна Україна: Промова. Львів, 1900.

САМОСТІЙНА УКРАЇНА

Кінець XIX віку визначився з'явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Ці з'явища свідчать за те, що п'ятий акт великої історичної трагедії, званої «боротьбою націй», вже начався і закінчення наближається. Ті з'явища – це уружені повстання зневолених націй проти націй гнобителів. На наших очах відбулися криваві повстання Вірмен, Кретьян-Греків, Кубанців і нарешті Боєрів. Коли ще поглянути на ту більше чи менше гостру боротьбу в її перших фазах, яку провадять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, на той смертельний антагонізм, який існує поміж німцями і французами, англічанами і росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж собою нації, то стане зовсім очевидним, що все світове національне питання вже зовсім достигло хоч і далеко стоїть до необхідного, дійсного та справедливого розв'язання. Проте, шлях до розв'язання єдино можливий, певний і хосенний показали нації, що вже повстали проти чужого панування, в якій би формі політичного верховенства воно не виявлялося, і цей шлях є противний Гаагській конференції.

Ми визнаємо, що наш нарід теж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальности є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин.

Отаке виникає питання: чи визволення національне можливе для нас?

П'ятий акт драми ще не наступив для нашої нації. Вона переживає ще й досі довгий і важкий антракт у своїй історії: за коном щось діється, йде якась пильна праця, від часу до часу грюкотить грім, але завіса ще не піднялася. Антракт власне починається з 1654 року, коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. З того часу українська нація політичне і культурно помалу завмирає, старі форми життя зникають, республіканська свобода нівечиться, надія знесилюється, гине, але потім знов відроджується, з-під попелу старовини виникає ідея нової України, ідея, що має перетворитись у плоть і кров, приборати конкретні форми.

З часу Переяславської конституції минуло сьогодні 247 років, незабаром Росія справлятиме 250-літній ювілей цієї події.

Коли доводиться нам іти на свої збори під допитливими поглядами цілої фалянки правительственних шпівнів, коли українцеві не вільно признаватись до своєї національності, і коли любити вітчизну рівнозначно, що бути державним зрадником, тоді зовсім до речі виникає повне обурення питання, яким правом російське царське правительство поводитьсь з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 травня 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість і так далі? І нарешті найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні засади?

Чи становище царського правительства відносно нас є становище права чи насилля? Відомо гаразд, що ми власновільно прийшли до політичної унії з московською державою і заступником її – царським правительством. Ця власновільність, на думку

наших неприхильників, забороняє нам нарікати на несправедливість того, що нам діється, бо ми ніби самі того хотіли, самі обрали собі те правительство. Це твердження примушує нас розглянути природу і характер угоди з 1654 року.

Держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для осягнення певних міжнародних цілей.

Виникає питання, чи по злуці цих двох держав обидві вони зникли, а. на місце їх почала існувати третя держава, наступниця тих двох? Чи, навпаки, не дивлячись на злуку, обидві держави існують поруч себе? І коли так, то який вплив мала злука на обидві держави з погляду міжнародного права? Сучасна наука міжнаціонального права вчить, що держава може бути як простою, так і складною. Вона каже, що дві або кілька держав можуть стати між собою до злуки і сформувати «спілку держав» ("Staatenbund"). Спілка держав - це така форма злучення, при якій шанування і підлягання спільним інституціям не тільки не виключає внутрішньої і надвірної самостійності злучених держав, але навпаки, оберігання тієї самостійності стає метою злучених держав. Держави – члени спілки зберігають право міжнародних зносин поруч із Заступництвом цілої спілки. Усі вони мають право поокремо зав'язувати конвенції та посилати послів, аби тільки їх міжнародні зносини не мали на меті шкодити інтересам цілої спілки або окремих членів. Така спілка цілком можлива не тільки поміж державами, що мають однаковий політичний устрій, але й з різними формами державного устрою, і не перестає існувати навіть тоді, коли в одній з держав змінюється форма правління, або вимирає пануюча династія. Цим особливо «спілка держав» відрізняється від так званої «реальної унії держав», яка може існувати тільки поміж монархічними державами, раз-у-раз може прекротити своє існування, або вимерла династія. Спілка держав виникає із взаємної згоди держав, що стають до спілки. Зразком «спілки держав» можуть бути: Північно-Американські Злучені Держави, Швайцарська спілка і найбільша Германська Спілка.

Якже злучилася держава московська з державою україн-

ською? Шляхом погодження, а погодження це вилилося у формі т. зв. «перяславських статей».

Перяславський контракт так формулював взаємні і обопільні відносини держав (наводимо головніші пункти, надаючи їм характер сучасних висловів):

1. Власть законодатна і адміністраційна належитья гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства.

2. Українська держава має своє окреме самостійне військо.

4. Суб'єкт неукраїнської національності не може бути на уряді в державі українській. Виїмок становлять контрольні урядники, що доглядають певність збирання данини на користь московського царя.

6. Українська держава має право обирати собі голову держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання.

13. Незломність стародавніх прав, як світських, так і духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки.

14. Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужими державами.

Аналізуючи ці постанови Перяславської конституції, приходимо до висновку, що в ній є всі ті прикмети, які характеризують «спілку держав». Таким чином, головніший закид, який роблять нам наші суперники, пильнуючи довести нам беззиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, - є тільки впливом нецтва й незнання ані історії, ані права. Через увесь час свого історичного існування нація наша з найбільшими зусиллями пильнує вилитися у форму держави самостійної і незалежної. Коли навіть поминути удільні часи, де окремі галузі нашої нації склали окремі держави, то перед нами виникає і литовсько-руське князівство, де геній нашого народу був культурним фактором, і найголовніше – галицько-руське королівство – спробунок злучити докупити усі галузі, усі гілки нашого народу в одній суцільній державі, спробунок, повторений далеко пізніше Богданом Хмельницьким і ще раз – Іваном Мазепою.

Таким чином українська держава в тій формі, у якій вона зформована й уконститутована Хмельницьким, є справді державою з погляду міжнаціонального права. Суперечники наші ще закидають нам і те, що українська республіка, зформована Переяславською умовою, не була самостійною державою, бо платила «данину» царському правительству. Коли й так, – то все ж навіть з їх погляду, Українська республіка була напів незалежною державою на зразок Болгарії, колись Сербії та інших балканських держав. Але півнезалежні держави відзначаються тим, що не мають права міжнародних зносин з надвірного боку: тим часом Переяславська конституція надавала це право українській державі. Якже проте розуміти ту «данину», що платила українська республіка московській монархії? Годі розв'язати це питання з погляду сучасної науки міжнародного права, бо вона не знає і не уявляє собі такої держави, яка б, маючи атрибути самостійної, платила «данину»; як з другого боку не може припустити, щоб півнезалежна держава користувалась правом засилати послів.

Це дасться пояснити тільки тоді, коли згідно з текстом конституції ми приймемо, що «данина» давалася не державі московській, а цареві московському, яко протекторові особливого роду, бо держава українська від спілки з московською виразно бажала тільки «протекції», а не підданства. З цього погляду та «данина» має значення вкладу до спільної скарбниці, призначеної для міжнародних зносин спільної ваги. Такий характер стверджується ще й тим, що українська держава не була завойована московською монархією, або придбана дипломатичним шляхом, як Польща, а злучаючись з московською монархією, не поступилася ані одним із своїх державних або республіканських прав, і устрій московської монархи для української держави був зовсім байдужний. Переяславська конституція була стверджена обома контрагентами: народом українським і царем московським на вічні часи. Московські царі чи імператори не виповнювали своїх обов'язків по конституції 1654 року і поводяться нині з нами так, наче Переяславська конституція ніколи й не існувала. Вони чинять з нами так, наче наша нація зреклася своїх державних прав, віддалася на ласку російським імператорам і згодилася поділити однаковою долю з росіянами, що самі обрали собі царів. Але наш нарід

ні сам, ні через своє правительство ніколи не давав такої згоди і ніколи не зрікався прав, що належаться йому по Переяславській конституції. Через те Переяславська умова є обов'язкова для обох контрагентів: монархії московської і республіки української на підставі засади, що ніяка умова не може бути знищена або зміненна однією волею одного контрагента без виразно висловленої згоди другого. Через те «Єдина неділимая Росія» для нас не існує. Для нас обов'язкова тільки держава московська, і всеросійський імператор має для нас менш ваги ніж московський цар. Так каже право. Та в дійсності ніякої ваги не має Переяславська конституція, всеросійські імператори є наші необмежені пани, а Переяславська конституція тільки «історичним актом» та й годі. Якже з погляду права відноситись до такого знування над правом? Коли один із контрагентів, каже право, переступив контракт, то другому контрагентові лишається на вибір: або вимагати від свого контрагента виконання контракту в тому розмірі й напрямку, в якому він був прийнятий обома ними, або узнавши контракт зломаним у всіх його частинах, зірвати усякі зносини з контрагентом. І тоді вже є панування сили, але не вплив права.

Наші суперечники можуть відповісти нам, що хоч справді контракт був повернений у нівець насиллям, облудою й підступом одного з контрагентів, але другий контрагент вже згубив не тільки право розпоряджатися своєю долею, але навіть право протестування, бо своїм довговіковим мовчанням він освятив неправні вчинки, і те, що було придбане кривдою, на підставі задавнення зробилось правним. Через те вже пізно відшукувати колишні права.

Але в тім розміркованні немає ані крихітки правди. Перше: не може бути придбане на підставі задавнення те, що захоплене грабінницьким або злодіяцьким шляхом. Вдруге: розуміння про задавнення не може відноситися до зневолення свободи. Задавнення може мати вагу тільки в правних відносинах, але не з безправних, а такі відносини московської монархії до української республіки. У міжнаціональних відносинах задавнення може мати місце тільки відносно тих націй, що вже вимирають, що вже не мають життєвої сили, бо доки нація живе, доки відчуває себе живою і сильною, доти нема місця для задавнення. Але мимо того розмова про задавнення не може грати ніякої ролі, бо наш народ

своїми повсякчасними протестами проти панування Москви (Дорошенко, Мазепа, Кирило-Методіївське братство, Шевченко, селянські повстання 80-их років і т. д.) перервав течію задавнення, давши напрям розв'язати суперечку про обов'язковість Переяславської конституції тим способом, який може уважатися єдиною дійсним і серйозним, цебто силою. Та навіть коли б ми не бачили у нашій історії безупинних протестів, то й тоді наше власне існування є протест проти насилля не тільки над нами, але й над нашими предками, воно перериває течію задавнення, воно накладає на нас обов'язок розбити пута рабства, щоб ми - спадкоємці Богдана Хмельницького – по праву могли користуватись нашою спадщиною!

Але коли ми маємо досить правних підстав для повернення Переяславської конституції і визволення зрабованої волі, то чи так стоїть питання про фізичні і матеріальні засоби для досягнення нашої мети?

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації. Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?»

Це не є самі слова: зміст їм відповідає. Коли в українській державі відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовне, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зневажається право совісти, погорджується право свободи особистої, гнобиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить необмежене право над життям і смертю кожного з українців. Царський закон з

17 травня 1876 року наложив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана зі школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить «данину» не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні, і через 247 років по Переяславській конституції «вільний і рівний» українець відіграє ще гіршу роллю ніж колишній ілот, бо в ілота не вимагали принаймні інтелектуальної «данини», бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, українець же тільки відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися до купи, ми згурмувалися в одну сім'ю перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили народню душу, і хай навпаки логіці подій ми виписали на своєму прапорі: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі». Чи не захоплюємось ми?

Чи не є цей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може наша пристрасна любов до України підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятися на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійснення цього бажання буде хосенне для нашої нації? Здебільшого, як головний аргумент проти нашого права на національне існування, проти нашого права на самостійність державну, виставляють те, що ми не маємо історичної традиції, не маємо минулого. На цьому аргументі не спиняємось через те, що помилковість його вже доведена нами попереду, теж і через те, що відсутність державно-історичної минувшини не може мати ніякого значення для другої, бадьорої нації, що відчула свою силу і хоче скористуватись своїм «правом сильного».

Для нас далеко важніший другий аргумент – це закид, що нація наша безсильна, некультурна й інертна. Хіба може, кажуть нам, темна, незорганізована, розбита маса, неодушевлена ніякою ідеєю творить історію при сучасних обставинах життя? Хіба та маса відчуває національний або політичний гніт? Горстка божевільних може тільки смішити, але не викликати симпатій навіть поміж інтелігенцією, бо ціла українська інтелігенція охоче, без протесту йде шляхом винародовлення, а за нею й культурніші одиниці з народу. Та й врешті, хіба українська національність не є тільки різноманітністю російської? Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини росіян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, обороняючись від насилля. Кров, коли вона пролита братньою рукою, ще дужче благає о помсту, бо то брата кров! Нехай вчені розшукають, хто був кому родичем, – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією! Через те ми можемо обсуджувати тільки засоби і способи боротьби!

І так ми некультурні. Це безперечно правда: наша нація некультурна. Власне, культурність її історична, бо вона замерла на тім ступіню, на яким вона була ще в XVII ст. Це правда, що нація наша в загальній культурності з часу конституції з 1654 року поступила дуже мало наперед, а з багатьох поглядів вона мусіла вернутись до нижчих форм життя, як політичного, так і соціального. Усі ті релігійно-культурні рухи, що були наслідком високої освічености й хвилювали наше суспільство у XVI I віці, обіцяли статись джерелом не тільки свободи совісти, але й свободи політичної. Усі ці рухи були задавлені силоміць, були знівечені навіть елементарні політичні права, як право особистої свободи (панщина), і нація кинена в безодню темряви. Тоді була вбита стародавня культурність української нації, культурність так інтенсивна, що кількома своїми проміннями вона змогла покликати до життя й могутности націю нинішніх наших господарів.

Еге! Нині наші маси некультурні, але в самім факті нашої некультурности знаходимо ми найліпший, наймогутніший, найінтенсивніший аргумент і підставу до того, щоб політичне визволення нашої нації поставити своїм ідеалом! Бо хіба можливий

для нашої нації поступ і освіта доти, доки нація не матиме права розпоряджатись собою і доки темрява є спосіб держати нашу націю в неволі!? Доки ми не здобудемо собі політичних й державних прав, доти ми не матимемо змоги уладнати стан речей у себе дома до нашої вподоби, бо інтерес наших господарів є цілком супротивний нашим інтересам, бо розплющення очей у рабів є небезпечне для панів. Цю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Це її право і її обов'язок.

А в історії української нації інтелігенція її раз-у-раз грала ганебну й сороміцьку роллю. Зраджувала, вороголюбила, інтригувала, але ніколи не служила свому народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачати спільности тих інтересів. На очах історії сильна, освічена і культурна інтелігенція України приняла в XVI і XVII віках польську національність, і усі оті Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі та Тимкевичі - плоть від плоті нашої і кість від костей наших! Тоді сильним і могутнім замахом український народ породив нову інтелігенцію. Ця друга прийняла російську національність протягом XVIII і XIX в. І всі оті Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Прошинські, і всі от, Гоголі, Гнідичі, Потапенки, Короленки і «їм же ність числа» – усі вони наша кров. Народ знову лишитья без інтелігенції, інтелігенція покинула його в найгірші, найтяжчі часи його існування. Чи можемо зрівняти війну, пошесть навіть із оцим масовим відступництвом інтелігенції? І війна, і пошесть – вони косять без розбору і вчених, і темних, бідних і багатих, відступництво забрало цвіти нації – найкультурнішу її верству.

Це були такі дві страти, що годі знайти їм рівні в історії якої небуть нації. Але український народ здобув у собі досить сили, здобув навіть посеред найгірших обставин політичних, економічних та національних витворити собі нову третю інтелігенцію. Еволюція українського інтелігента третьої формації ще не починалася, але характеристична його прикмета служення свому власному народові відбилася в ньому з повною силою. Отже коли третя інтелігенція має органічні зв'язки з українською нацією, коли вона є заступником українського народу, єдино свідомою частиною української нації, то стерно національного корабля належить їй. Годі через те казати, ніби маса українського суспільства не

має нічого спільного з останньою формацією своєї інтелігенції – українська інтелігенція є само суспільство в мініятурі, стремління суспільства – це стремління інтелігенції, пориви інтелігенції – це пориви й симпатії цілого суспільства.

А коли так, то ми стаємо око в око з питанням: «Коли українська інтелігенція є, коли вона заступник суспільства, коли вона бореться, то чому ми не чуємо про цю боротьбу, не бачимо наслідків її і навіть не відаємо й про те, за що власне бореться нова інтелігенція?»

Годі ось тут докладно відповісти на всі оті питання. Одно можна сказати, що первозвісника сучасного політичного українства – Шевченка не зрозуміло ні його власне покоління, ані поблизькі до нього. Коли Шевченко своїми стражданнями й смертю освятив шлях боротьби за волю політичну, національну, та економічну українського народу, то поблизькі до нього покоління з так званого українофільського табору на своїм прапорі написали: «Робім так, щоб ніхто ніде не бачив вашої роботи!» Ці покоління «білих горлиць» своїм псевдопатріотизмом деморалізували ціле українське суспільство впродовж півстоліття. Налякані стражданнями Шевченка, а почасти й прикростями, яких зазнали його товариші, ці покоління виплекали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію льяальяности, ці покоління своїм нечуванним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молоді, що стояла на українсько-національному ґрунті. Ці покоління зробили український рух чимсь ганебним, чимсь смішним, чимсь обскурантним! Ці покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії. Ці покоління самі найліпше назвали себе українофілами, цебто людьми, що симпатизують Україні. Вони не хотіли навіть звати себе українцями. Тактика й політика українофілів довела до того, що ціла молода Україна з відразу від них одсахнулася, симпатій же старої України вони не змогли собі приєднати. Таким чином українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна вважає себе безпосереднім спадкоємцем Шевченка, а її традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького, та короля Данила, минаючи українофілів. Між молодією Україною і українофілами немає ніяких зв'язків – крім

однієї страшної й фатальної зв'язі – своєю кров'ю заплатити за помилки попередників.

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадана, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато – цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я». Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли через що були в нас Берестечки і Полтава. Ми відродилися з ґрунту наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерей стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилля над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що прокинувшись до життя ламає свої кайдани. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми

тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Цей великий – увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша надія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Ми розуміємо, що боротьба буде люта й довга, що ворог безпощадний і дужий. Але ми розуміємо й те, що це вже остання боротьба, що потім уже ніколи не настане слухний час до нової боротьби. Ніч була довга, але ранок наблизився і ми не допустимо, щоб проміння свободи усіх націй заблищало на наших рабських кайданах: ми розіб'ємо їх до схід сонця свободи. Ми востаннє виходимо на історичну арену, і або поборемо, або вмеремо... Ми не хочемо довше зносити панування чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України! Сини України! Ми, як той Антей, доторкаючись до землі, наберемось усе більшої сили й завзяття. Нас мало, але голос наш лунатиме скрізь по Україні, і кожний, у кого ще не спідлене серце, озветься до нас, а в кого спідлене, до того ми самі озвемось!

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога – це доля борців за народню справу. Вперед, і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за увесь народ, щоб цілий народ не згинув через його небачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

ТЕМА 6

Українські землі впродовж 1900–1920 рр.

ЗМІСТ ТЕМИ: Піднесення масового селянського і робітничого руху. Збройні повстання. Український національний рух. «Просвіти». Визвольна боротьба під час спаду революції.

Україна в період від поразки демократичної революції до початку світової війни. Україна в період столипінщини. Посилення національного гноблення. Столипінська аграрна реформа в Україні. Масовий рух проти російського царизму. Західна Україна у 1900–1914 рр.

Українська культура другої половини XIX – початку XX ст. Освіта. Наука. Розвиток української літератури. Театральне і музичне мистецтво. Живопис і архітектура. Фольклор, побут і народно-декоративне мистецтво.

Україна у першій світовій війні. Розкол національно свідомого українства. Воєнні дії на території України. Українські січові стрільці. Антивоєнний і соціальний рух мас.

Крах самодержавства, Лютнева демократична революція в Росії і початок національно-демократичної революції в Україні. Утворення місцевих органів влади. Виникнення Центральної Ради. Гасло автономії України. Український Національний Конгрес.

Проголошення автономії України. Політичні партії в боротьбі за вплив на населення. I Універсал та реакція на нього. Утворення Генерального Секретаріату. II Універсал Центральної Ради. Центральна Рада – крайовий орган влади. Збройний виступ самостійників.

Корніловський заколот і зростання впливу більшовиків. Жовтневі події в Петрограді та Києві. III Універсал Центральної Ради. Проголошення УНР.

Наступ антиукраїнських сил. Боротьба за владу в Україні в кінці 1917 – на початку 1918 р. Прорахунки в діяльності Центральної Ради. Ультиматум Раднаркому. Проголошення Радянської влади в УНР. IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності УНР. Невдачі в зовнішній політиці Центральної Ради. Наступ радянських військ і політика більшовиків в Україні.

Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920 рр.). Австро-німецька окупація. Брестський договір та окупація України іноземними військами. Останні дні Центральної Ради. Гетьманський переворот. Українська Держава Павла Скоропадського. Внутрішня політика Павла Скоропадського. Здобутки національно-культурного відродження. Зовнішньополітичний курс. Зростання опозиції гетьману та всенародна боротьба проти австро-німецького окупаційного режиму.

Боротьба за владу в Україні наприкінці 1918–1919 рр. Утворення Директорії. Падіння гетьманського режиму. Політика Директорії. Розгром основних сил Директорії Радянськими військами. Утворення УСРР. Внутрішня політика Раднаркому УСРР. Антибільшовицькі виступи в українському селі. Петлюрівці, денікінці та більшовики на Правобережжі. Денікінський окупаційний режим.

Західноукраїнська Народна Республіка. Таємна стаття Брестської угоди. Розгортання національно-визвольного руху напередодні краху Австро-Угорської імперії. Утворення Національної Ради. Проголошення ЗУНР. Є. Петрушевич. Акт злуки ЗУНР та УНР. Нерівна боротьба з Польщею.

Встановлення радянської влади в Україні у 1920 р. Радянсько-польська війна. Боротьба радянських військ з білогвардійцями та петлюрівцями. Політика «воєнного комунізму» та її крах.

ДОКУМЕНТ 8. Універсали Центральної Ради 1917-1918 років

Універсали Української Центральної Ради – публічні державно-політичні акти, які видавала Центральна Рада для виголошення намірів своїх дій. Кожен з документів є реакцією на політичну ситуацію в умовах розвитку процесів Української національної революції 1917–1918 років.

На першому етапі діяльності в березні-квітні 1917 року Центральна рада спонтанно накопичувала сили, не мала чіткої політичної програми. Проте вже під час Всеукраїнського національного конгресу відбулось перетворення УЦР у провідну полі-

тичну силу в Україні. Першим Універсалом (10 червня 1917 року) Центральна Рада закликала український народ «творити новий лад вільної автономної України».

Тимчасовий уряд не наважився на розправу з Центральною Радою, а вислав до Києва поважну делегацію. Переговори завершилися компромісом, який був зафіксований у спеціальній урядовій декларації та II Універсалі Центральної Ради.

Захоплення більшовиками в кінці жовтня 1917 року влади у Петрограді, падіння Тимчасового уряду створило принципово іншу політичну ситуацію в Україні. На початку листопада 1917 року влада в Україні перейшла до рук Центральної Ради, яка III універсалом проголосила про створення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії.

В умовах конфлікту з більшовиками, Центральна рада проголошує за IV Універсалом УНР «самостійною, ні від кого не залежною, вільною суверенною державою українського народу».

ЗАВДАННЯ (для усіх чотирьох Універсалів):

1. Як на момент написання документу Центральна Рада ставилась до питання державного статусу України, до становища робітників, до селянського питання, до проблем культурно-національного життя, до Першої світової війни (створила порівняльну таблицю для усіх документів).
2. Зробити висновок щодо взаємовпливів історичного контексту та зміни позиції (реакції на контекст) Центральної ради протягом 1917 – початку 1918 року.

Друкується за:

Перший Універсал // URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html>

Другий Універсал // URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-2.html>

Третій Універсал // URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>

Четвертий Універсал // URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-4.html>

**(I) УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
до українського народу, на Україні й по-за Україною сушого**

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдацьких казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на свої землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закона на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпіхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання. А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б то, вибраним нами, комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісара на Україну, щоб не могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої

роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якість причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всу-між з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з нами приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю, і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом - Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні

великі кошти (гроші). До цього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та не має тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ (робітників), народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ, року 1917, місяця червня числа 10.

(II) УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Громадяне землі Української

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі Управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, – простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді, – і закликає, в згоді з ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим

єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремих відповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат, – що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яке носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В сім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, як представник демократії всієї України, і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та упорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготує проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зав'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування військових частей, то для сього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являтися з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповідяючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з

революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Києві, 1917 року, липня 3-го дня.

(III) УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде meziусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без влади, дужої, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобути боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення

частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губернен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі – касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Права робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України відсьогодня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замиренно порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповідіаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібранів, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцхих, тому оповіаємо, щонародам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 року.

Українська Центральна Рада.

У Києві 7(20) листопаду року 1917.

(IV) УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе України.

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, – борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знеслили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниці розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республі-

ку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жалючі навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те саме петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще «священною». Знов поллеться кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидче.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Россія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

Отож, – насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої, – Раді Народніх Міністрів, – від цього дня вести розпочаті вже нею переговори про мир з центральними державами цілком

самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «большевиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко мучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку власть, до якої мали-б довіря й яка б спіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і салдатських депутатів, вибраних із місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній раді, й Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних работ через земельні комітети

неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна також відібрала на себе трудові заробницькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів.

Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, до вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а также інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли-б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених клясах величезні капітали. Однині Народня Українська Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбідніші кляси через спекулянтів.

Правительству Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження Закон про це, а також про монополію заліза, угля, шкури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих клясів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіми банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не спекуляції та різну банкову експльоатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в життю та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають не-свідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма конр-революційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки – до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник нашої, і закрипили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 січня 1918 р.

ТЕМА 7

Україна в 1920–1930-ті рр.

ЗМІСТ ТЕМИ: Соціально-економічне становище України в 20–30-ті рр. Перехід партії більшовиків від політики воєнного комунізму до НЕПу. Особливості впровадження НЕПу в Україні та його наслідки. Курс уряду на прискорену індустріалізацію. Відхід від НЕПу. Суцільна колективізація сільського господарства: причини і методи впровадження. Хлібозаготівлі. Голодомор 1932–1933 рр.: його причини та наслідки.

Національна політика в 20-ті роки. Політика українізації. Впровадження української мови у державні структури, навчальні заклади, видавництво українських газет та журналів. Розквіт національної культури. Початок партійної політики боротьби з націоналізмом. Переслідування творчої інтелігенції. Кінець політики українізації.

Розгортання політики терору 30-х рр. Початок широкомасштабних державних репресій. «Шахтинська справа» (1928 р.). Репресії, націлені на «Спілку визволення України» (1929–1930 рр.), чистка Всеукраїнської Академії Наук, знищення Української автокефальної церкви (1930 р.).

Друга хвиля репресій 1933 р. Боротьба з українським націоналізмом. Репресії проти інтелігенції. Репресії проти діячів керівництва КП(б)У та уряду – третя хвиля сталінського терору. Придушення національно-культурного розвитку України і знищення її інтелігенції.

ДОКУМЕНТ 9. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки

Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 – основний закон Української Радянської Соціалістичної Республіки, затверджений 14-м надзвичайним Українським з'їздом рад 30 січня 1937. Базувалася на Конституції СРСР 1936. Складалася з 13 розділів.

Конституція 1937 р. була чинною впродовж більш як 40 років – і наприкінці 1930-х, коли влада ігнорувала будь-які осо-

бисті права громадян, і в період радянсько-німецької війни (1941–1945 рр.), коли ціла низка норм конституції не діяла з об'єктивних причин, і в повоєнні роки, коли влада, нехтуючи всіма писаними законами, боролася з українським націоналізмом у західних областях республіки, і в роки хрущовської «відлиги» (тоді до складу УРСР було введено нову територію – Крим), і в період брежнєвського застою. Лише наприкінці 1970-х рр. Конституція 1937 р. була замінена Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 р.

ЗАВДАННЯ:

1. Проведіть структурний аналіз розділів Конституції і визначте пріоритетні напрямки публічної політики радянського керівництва.
2. Яка формальна система органів управління УРСР затверджувалась Конституцією? (Накресліть схему вищих органів управління УРСР).
3. Як ви гадаєте, чому у 1937 році було змінено порядок розташування слів «Радянська» та «Соціалістична» в назві Української республіки?

Друкуються за:

Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1937. № 30.

Література:

Мироненко О. М. Історія Конституції України. К., 1997.

РОЗДІЛ I СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

СТАТТЯ 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична держава робітників і селян.

СТАТТЯ 2. Політичну основу УРСР становлять Ради депутатів трудящих, що виростили і зміцніли внаслідок повалення влади поміщиків та капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення українського народу від національного гніту царату та російської імперіалістичної буржуазії і розгрому націоналістичної контрреволюції.

СТАТТЯ 3. Вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

СТАТТЯ 4. Економічну основу УРСР становлять соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, що утвердилися внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва і знищення експлуатації людини людиною.

СТАТТЯ 5. Соціалістична власність в УРСР має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань).

СТАТТЯ 6. Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудні, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства (радгоспи, машинно-тракторні станції і т. п.), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах є державною власністю, тобто всенародним добром.

СТАТТЯ 7. Громадські підприємства в колгоспах і кооперативних організаціях з їх живим і мертвим реманентом, продукція, що її виробляють колгоспи та кооперативні організації, так само їх громадські будівлі, становлять громадську, соціалістичну власність колгоспів і кооперативних організацій.

Кожний колгоспний двір, крім основного прибутку від громадського колгоспного господарства, має в особистому користуванні невелику присадибну ділянку землі і в особистій власності підсобне господарство на присадибній ділянці, житловий будинок, продуктивну худобу, птицю та дрібний сільськогосподарський реманент – згідно з статутом сільськогосподарської артіль.

СТАТТЯ 8. Земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безплатне і безстрокове користування, тобто навечно.

СТАТТЯ 9. Поруч з соціалістичною системою господарства, яка є панівною формою господарства в УРСР, допускається законом дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтується на особистій праці і виключає експлуатацію чужої праці.

СТАТТЯ 10. Право особистої власності громадян на їх трудові прибутки та заощадження, на житловий будинок і підсобне хатнє господарство, на предмети хатнього господарства і вжитку, на предмети особистого споживання та комфорту, так само як право спадкування особистої власності громадян – охороняються законом.

СТАТТЯ 11. Господарське життя УРСР визначається і спрямовується державним народногосподарським планом в інтересах збільшення суспільного багатства, неухильного піднесення матеріального та культурного рівня трудящих, зміцнення незалежності соціалістичної держави і посилення її обороноздатності.

СТАТТЯ 12. Праця в УРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: «хто не працює, той не їсть».

В УРСР здійснюється принцип соціалізму: "від кожного за його здібністю, кожному – за його працею".

РОЗДІЛ II ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

СТАТТЯ. 13. З метою здійснення союзними республіками взаємодопомоги по лінії економічній і політичній, так само як по лінії оборони, Українська Радянська Соціалістична Республіка добровільно об'єдналася з іншими рівноправними Радянськими Соціалістичними Республіками: Російською РФСР, Білоруською РСР, Азербайджанською РСР, Грузинською РСР, Вірменською РСР, Туркменською РСР, Узбекиською РСР, Таджикиською РСР, Казахською РСР, Киргизською РСР в Союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Виходячи з цього, УРСР забезпечує за СРСР в особі його вищих органів влади і органів державного управління права, визначені статтею 14 Конституції СРСР.

Поза межами статті 14 Конституції СРСР, УРСР здійснює державну владу самостійно, зберігаючи повністю свої суверенні права.

СТАТТЯ 14. Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

СТАТТЯ 15. Територія Української Радянської Соціалістичної Республіки не може бути змінювана без згоди УРСР.

СТАТТЯ 16. Закони СРСР обов'язкові на території УРСР.

СТАТТЯ 17. Кожен громадянин УРСР є громадянином СРСР.

Громадяни всіх інших союзних республік користуються на території УРСР усіма правами громадян УРСР.

СТАТТЯ 18. Українська Радянська Соціалістична Республіка складається з областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської і Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

СТАТТЯ 19. До відання Української Радянської Соціалістичної Республіки в особі її найвищих органів влади та органів державного управління належать:

а) встановлення і зміна Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки і контроль за її виконанням;

б) затвердження Конституції Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки;

в) подання на затвердження Верховної Ради СРСР утворення нових областей, а також нових автономних республік і областей у складі УРСР;

г) встановлення кордонів і районного поділу областей УРСР;

д) затвердження кордонів і районного поділу Молдавської АРСР;

е) видання законів УРСР;

є) охорона державного ладу і прав громадян;

ж) затвердження народногосподарського плану УРСР;

з) затвердження державного бюджету УРСР;

и) встановлення, у відповідності з законодавством СРСР, державних і місцевих податків, зборів і неподаткових прибутків;

і) керування здійсненням бюджету Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки і місцевих бюджетів областей;

ї) керування страховою і ощадною справою;

к) управління банками, промисловими, сільськогосподарськими і торговельними підприємствами та організаціями респуб-

бліканської підлеглості, а також керівництво місцевою промисло-вістю;

л) контроль і нагляд за станом і управлінням підприємств союзна підлеглості;

м) встановлення порядку користування землею, надрами, лісами і водами;

н) керування житловим і комунальним господарством, житловим будівництвом і впорядкуванням міст та інших населених місцевостей;

о) шляхове будівництво, керування місцевим транспортом і зв'язком;

п) законодавство про працю;

р) керування справою соціального забезпечення;

с) керування справою початкової, середньої і вищої освіти;

т) керування культурно-освітніми і науковими організаціями та установами в УРСР і управління культурно-освітніми та науковими організаціями і установами загальнодержавного значення;

у) керування справою охорони здоров'я і управління установами охорони народного здоров'я загальнодержавного значення;

ф) керування і організація справи фізкультури і спорту;

х) організація судових органів УРСР;

ц) надання прав громадянства УРСР;

ч) амністія і помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР.

РОЗДІЛ III

НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

СТАТТЯ 20. Найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада УРСР.

СТАТТЯ 21. Верховна Рада УРСР обирається громадянами УРСР по виборчих округах на строк 4 роки за нормами: 1 депутат на 100.000 населення.

СТАТТЯ 22. Верховна Рада УРСР здійснює всі права, що належать УРСР згідно з статтями 13 і 19 Конституції УРСР,

оскільки вони не належать, в силу Конституції, до компетенції підзвітних Верховній Раді УРСР органів УРСР: Президії Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів УРСР і Народних Комісаріатів УРСР.

СТАТТЯ 23. Верховна Рада УРСР є єдиним законодавчим органом УРСР.

СТАТТЯ 24. Закон вважається затвердженим, коли його ухвалила Верховна Рада УРСР простою більшістю голосів.

СТАТТЯ 25. Закони, ухвалені Верховною Радою УРСР, публікуються за підписами голови і секретаря Президії Верховної Ради УРСР.

СТАТТЯ 26. Верховна Рада УРСР обирає голову Верховної Ради УРСР і двох його заступників.

СТАТТЯ 27. Голова Верховної Ради УРСР керує засіданнями Верховної Ради УРСР і відає її внутрішнім розпорядком.

СТАТТЯ 28. Верховна Рада УРСР обирає Президію Верховної Ради УРСР у складі: голови Президії Верховної Ради УРСР, двох заступників, секретаря Президії і 15 членів Президії Верховної Ради УРСР.

СТАТТЯ 29. Президія Верховної Ради УРСР підзвітна Верховній Раді УРСР у всій своїй діяльності.

СТАТТЯ 30. Президія Верховної Ради УРСР:

- а) скликає сесії Верховної Ради УРСР;
- б) дає тлумачення законів УРСР, видає укази;
- в) провадить всенародне опитування (референдум);
- г) скасовує постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР, Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, а також постанови і розпорядження обласних Рад депутатів трудящих, в разі їх невідповідності законам;
- д) у період між сесіями Верховної Ради УРСР за поданням голови Ради Народних Комісарів УРСР увільняє від посади і призначає окремих Народних Комісарів УРСР з наступним внесенням на затвердження Верховної Ради УРСР;
- е) надає права громадянства УРСР;
- є) надає почесні звання УРСР і удостоює нагород;
- ж) здійснює права помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР.

СТАТТЯ 31. Сесії Верховної Ради УРСР скликаються Президією Верховної Ради УРСР двічі на рік.

Позачергові сесії скликаються Президією Верховної Ради УРСР за її розсудом або на вимогу однієї третини депутатів Верховної Ради.

СТАТТЯ 32. Верховна Рада УРСР обирає мандатну комісію, яка перевіряє повноваження депутатів Верховної Ради УРСР.

За поданням мандатної комісії Верховна Рада УРСР вирішує або визнати повноваження, або касувати вибори окремих депутатів.

СТАТТЯ 33. Верховна Рада УРСР призначає, коли вона визнає за необхідне, слідчі та ревізійні комісії з усяких питань.

Всі установи та службові особи зобов'язані виконувати вимоги цих комісій і подавати їм необхідні матеріали та документи.

СТАТТЯ 34. Депутат Верховної Ради УРСР не може бути притягнений до судової відповідальності або заарештований без згоди Верховної Ради УРСР, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР, – без згоди Президії Верховної Ради УРСР.

СТАТТЯ 35. По закінченні повноважень Верховної Ради УРСР Президія Верховної Ради УРСР призначає нові вибори в строк не більше двох місяців з дня закінчення повноважень Верховної Ради УРСР.

СТАТТЯ 36. По закінченні повноважень Верховної Ради УРСР Президія Верховної Ради УРСР зберігає свої повноваження аж до утворення новообраною Верховною Радою УРСР нової Президії Верховної Ради УРСР.

СТАТТЯ 37. Новообрана Верховна Рада УРСР скликається Президією Верховної Ради УРСР попереднього скликання не пізніше, як через місяць після виборів.

СТАТТЯ 38. Верховна Рада УРСР утворює Уряд УРСР – Раду Народних Комісарів УРСР.

РОЗДІЛ ІV

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

СТАТТЯ 39. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР є Рада Народних Комісарів УРСР.

СТАТТЯ 40. Рада Народних Комісарів УРСР відповідальна перед Верховною Радою УРСР і їй підзвітна, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР – перед Президією Верховної Ради УРСР, якій підзвітна.

СТАТТЯ 41. Рада Народних Комісарів УРСР видає постанови і розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Народних Комісарів СРСР і перевіряє їх виконання.

СТАТТЯ 42. Постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР обов'язкові до виконання на всій території УРСР.

СТАТТЯ 43. Рада Народних Комісарів УРСР:

а) об'єднує і спрямовує роботу Народних Комісарів УРСР та інших підвідомчих їй господарських і культурних установ; об'єднує і перевіряє роботу Уповноважених загальносоюзних Народних Комісаріатів;

б) вживає заходів по здійсненню народногосподарського плану;

в) вживає заходів по здійсненню державного і місцевого бюджету УРСР;

г) вживає заходів по забезпеченню громадського ладу, обороні інтересів держави і охороні прав громадян;

д) спрямовує і перевіряє роботу Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, керує і перевіряє роботу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих;

е) утворює, в разі необхідності, спеціальні комітети і Головні Управління при Раді Народних Комісарів УРСР у справах господарського і культурного будівництва;

СТАТТЯ 44. Рада Народних Комісарів УРСР має право припиняти постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, рішення і постанови обласних Рад депутатів трудящих і скасовувати постанови та розпорядження виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих.

Рада Народних Комісарів УРСР має право скасовувати накази та інструкції Народних Комісарів УРСР.

СТАТТЯ 45. Рада Народних Комісарів УРСР утворюється Верховною Радою УРСР у складі:

Голови Ради Народних Комісарів УРСР;
Заступників голови Ради Народних Комісарів УРСР;
Голови Державної планової комісії УРСР;
Народних Комісарів УРСР:
Харчової промисловості;
Легкої промисловості;
Лісової промисловості;
Земельних справ;
Зернових і тваринницьких радгоспів;
Фінансів;
Внутрішньої торгівлі;
Внутрішніх справ;
Юстиції;
Охорони здоров'я;
Освіти;
Місцевої промисловості;
Комунального господарства;
Соціального забезпечення;
Уповноваженого Комітету заготівель СРСР;
Начальника Управління в справах мистецтв;
Уповноважених загальносоюзних Народних Комісаріатів.

СТАТТЯ 46. Народні Комісари УРСР керують галузями державного управління, які належать до компетенції УРСР.

СТАТТЯ 47. Народні Комісаріати УРСР є або союзно-республіканськими або республіканськими.

СТАТТЯ 48. До союзно-республіканських Народних Комісаріатів УРСР належать Народні Комісаріати УРСР:

Харчової промисловості;
Легкої промисловості;
Лісової промисловості;
Земельних справ;
Зернових і тваринницьких радгоспів;
Фінансів;
Внутрішньої торгівлі;
Внутрішніх справ;
Юстиції;
Охорони здоров'я;

СТАТТЯ 49. До республіканських Народних Комісаріатів належать Народні Комісаріати УРСР:

Освіти;

Місцевої промисловості;

Комунального господарства;

Соціального забезпечення;

СТАТТЯ 50. Народні Комісари УРСР видають у межах компетенції відповідних Народних Комісаріатів накази та інструкції на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Народних Комісарів СРСР і Ради Народних Комісарів УРСР, наказів та інструкцій союзно-республіканських Народних Комісаріатів СРСР і перевіряють їх виконання.

СТАТТЯ 51. Союзно-республіканські Народні Комісаріати УРСР керують дорученими їм галузями державного управління УРСР, підлягаючи як Раді Народних Комісарів УРСР, так і відповідному союзно-республіканському Народному Комісаріатові СРСР.

СТАТТЯ 52. Республіканські Народні Комісаріати УРСР керують дорученими їм галузями державного управління, підлягаючи безпосередньо Раді Народних Комісарів УРСР.

СТАТТЯ 53. Уряд УРСР або Народний Комісар УРСР, до якого звернуто запит депутата Верховної Ради УРСР, зобов'язані не більше як у триденний строк дати усну або писану відповідь у Верховній Раді УРСР.

РОЗДІЛ V НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

СТАТТЯ 54. Найвищим органом державної влади Молдавської АРСР є Верховна Рада Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 55. Верховна Рада Молдавської АРСР обирається громадянами республіки на строк 4 роки за нормами представництва, що встановлюється Конституцією Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 56. Верховна Рада Молдавської АРСР є єдиним законодавчим органом Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 57. Верховна Рада Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки:

а) ухвалює Конституцію Молдавської Автономної РСР і вносить її на затвердження Верховної Ради УРСР;

б) встановлює районний поділ Молдавської АРСР і межі районів та міст і вносить на затвердження Верховної Ради УРСР;

в) затверджує народногосподарський план Молдавської АРСР;

г) затверджує бюджет Молдавської АРСР;

д) надає почесні звання Молдавської Автономної Республіки.

СТАТТЯ 58. Закони УРСР обов'язкові на території Молдавської АРСР. В разі розходження закону Молдавської АРСР з законом УРСР на території Молдавської АРСР діє закон УРСР.

СТАТТЯ 59. Верховна Рада Молдавської АРСР обирає Президію Верховної Ради Молдавської АРСР в складі: голови Президії Верховної Ради, його заступників, секретаря Президії і членів Президії Верховної Ради Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 60. Президія Верховної Ради Молдавської АРСР підзвітна Верховній Раді Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 61. Повноваження Президії Верховної Ради Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки визначаються Конституцією Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 62. Для ведення засідань Верховна Рада Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки обирає голову Верховної Ради Молдавської АРСР і його заступників.

СТАТТЯ 63. Верховна Рада Молдавської АРСР утворює Уряд Молдавської АРСР – Раду Народних Комісарів Молдавської АРСР.

РОЗДІЛ VI

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

СТАТТЯ 64. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Молдавської АРСР є Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 65. Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР відповідальна перед Верховною Радою Молдавської АРСР і їй підзвітна, а в період між сесіями Верховної Ради Молдавської

АРСР – перед Президією Верховної Ради Молдавської АРСР, якій підзвітна.

СТАТТЯ 66. Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР видає постанови і розпорядження на основі і на виконання законів СРСР, УРСР і Молдавської АРСР, постанов і розпоряджень Рад Народних Комісарів СРСР і УРСР і перевіряє їх виконання.

СТАТТЯ 67. Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР має право скасовувати накази і інструкції Народних Комісарів Молдавської АРСР, рішення і розпорядження виконавчих комітетів міських і районних Рад депутатів трудящих на території Молдавської АРСР, а також припиняти рішення і розпорядження міських і районних Рад депутатів трудящих.

СТАТТЯ 68. Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР утворюється Верховною Радою Молдавської АРСР у складі:

Голови Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР;

Заступників голови Ради Народних Комісарів;

Голови Державної планової комісії;

Народних Комісарів:

Земельних справ;

Фінансів;

Внутрішньої торгівлі;

Внутрішніх справ;

Юстиції;

Охорони здоров'я;

Освіти;

Місцевої промисловості;

Харчової промисловості;

Комунального господарства;

Соціального забезпечення;

Начальника шляхового Управління;

Уповноваженого Комітету заготівель;

Начальника Управління в справах мистецтв.

СТАТТЯ 69. Народні Комісари Молдавської АРСР керують галузями державного управління, які належать до компетенції Молдавської АРСР, згідно з Конституцією УРСР і Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 70. Народні Комісари Молдавської АРСР видають

у межах компетенції відповідних Народних Комісаріатів накази і інструкції на підставі і на виконання законів СРСР, УРСР і Молдавської АРСР, постанов і розпоряджень Рад Народних Комісарів СРСР, УРСР і Молдавської АРСР, наказів та інструкцій Народних Комісарів УРСР.

СТАТТЯ 71. Народні Комісаріати Молдавської АРСР керують дорученим їм галузями державного управління, підлягаючи як Раді Народних Комісарів Молдавської АРСР, так і відповідним Народним Комісаріатам УРСР.

РОЗДІЛ VII МІСЦЕВІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

СТАТТЯ 72. Органами державної влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах УРСР є Ради депутатів трудящих.

СТАТТЯ 73. Обласні, окружні, районні, міські, районні у великих містах, селищні, станичні і сільські Ради депутатів трудящих обираються відповідно трудящими області, округи, району, міста, селища, станиці і села на строк 2 роки.

СТАТТЯ 74. Ради депутатів трудящих (області, округи, району, міста, селища, станиці, села) керують культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території, встановлюють місцевий бюджет, керують діяльністю підлеглих їм органів управління, забезпечують охорону державного ладу, сприяють зміцненню обороноздатності країни, забезпечують додержання законів та охорону прав громадян.

СТАТТЯ 75. Ради депутатів трудящих ухвалюють рішення і дають розпорядження в межах прав, наданих їм законами СРСР і УРСР, а на території Молдавської АРСР в межах прав, наданих їм законами СРСР, УРСР і Молдавської АРСР.

СТАТТЯ 76. Виконавчими і розпорядчими органами обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округ, районних, міських і сільських Рад депутатів трудящих є обирані ними виконавчі комітети в складі: голови, його заступників, секретаря і членів.

СТАТТЯ 77. Виконавчим і розпорядчим органом станичних, селищних і сільських Рад депутатів трудящих у невеликих селищах є обирані ними голова, його заступник і секретар.

СТАТТЯ 78. Виконавчі комітети Рад депутатів трудящих (області, округи, району, міста, селища, станиці, села) здійснюють керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території, на основі постанов відповідних Рад депутатів трудящих та вищестоящих державних органів.

СТАТТЯ 79. Сесії обласних Рад депутатів трудящих скликаються їх виконавчими комітетами не менше як 4 рази на рік.

СТАТТЯ 80. Сесії районних Рад депутатів трудящих і Рад депутатів трудящих адміністративних округ скликаються їх виконавчими комітетами не менше як 6 раз на рік.

СТАТТЯ 81. Сесії міських і сільських Рад депутатів трудящих скликаються їх виконавчими органами не менше одного разу на місяць.

СТАТТЯ 82. Обласні Ради депутатів трудящих, Ради депутатів трудящих адміністративних округ, районні і міські Ради депутатів трудящих обирають на час своєї сесії голову і секретаря для ведення засідань сесії.

СТАТТЯ 83. Голова сільської Ради скликає сільську Раду і веде її засідання.

СТАТТЯ 84. Виконавчі органи Рад депутатів трудящих безпосередньо підзвітні як Раді депутатів трудящих, що їх обрала, так і виконавчому органу вищестоящої Ради депутатів трудящих.

СТАТТЯ 85. Вищестоящі виконавчі комітети Рад депутатів трудящих мають право скасовувати рішення і розпорядження нижчестоящих виконавчих комітетів і припиняти рішення та розпорядження нижчестоящих Рад депутатів трудящих.

СТАТТЯ 86. Вищестоящі Ради депутатів трудящих мають право скасовувати рішення і розпорядження нижчестоящих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів.

СТАТТЯ 87. Обласні Ради депутатів трудящих утворюють такі відділи виконавчих комітетів:

- Земельний;
- Фінансовий;
- Внутрішньої торгівлі;
- Місцевої промисловості;
- Народної освіти;

Охорони здоров'я;
Соціального забезпечення;
Комунального господарства;
Шляховий;
Відділ в справах мистецтв;
Загальний;
Планову комісію;

Сектор кадрів при голові виконкому,
і, крім того, відповідно до особливостей господарства області, з затвердження союзно-республіканських Народних Комісаріатів: Легкої промисловості, Харчової промисловості, Лісової промисловості, Зернових і тваринницьких радгоспів, обласні Ради депутатів трудящих утворюють відділи або Управління:

Легкої промисловості;
Харчової промисловості;
Лісової промисловості;
Зернових і тваринницьких радгоспів.

СТАТТЯ 88. Відповідно до умов області, на основі законів СРСР і УРСР, загальносоюзні Народні Комісаріати і Народний Комісаріат Внутрішніх справ утворюють при обласних Радах депутатів трудящих свої Управління.

Комітет заготівель призначає при обласних Радах депутатів трудящих своїх уповноважених.

СТАТТЯ 89. Відділи і Управління обласних Рад депутатів трудящих підлягають у своїй діяльності як відповідній обласній Раді депутатів трудящих та її виконавчому комітетові, так і відповідному Народному Комісаріатові УРСР.

СТАТТЯ 90. Ради депутатів трудящих адміністративних округ і їх виконавчі комітети утворюють відділи і ведуть свою роботу на основі законів і указів верховних органів УРСР та рішень обласних Рад депутатів трудящих.

СТАТТЯ 91. Районні Ради депутатів трудящих утворюють такі відділи виконавчих комітетів:

Земельний;
Народної освіти;
Фінансовий;
Внутрішньої торгівлі;

Охорони здоров'я;
Соціального забезпечення;
Загальний;
Шляховий;
Планову комісію;
Сектор кадрів при голові виконкому,
і, крім того, відповідно до особливостей господарства району, з затвердження обласної Ради депутатів трудящих, районні Ради депутатів трудящих утворюють відділи:

Комунальний;
Місцевої промисловості.

Комітет заготівель при районних Радах депутатів трудящих своїх уповноважених.

СТАТТЯ 92. Відповідно до умов району, на основі законів СРСР і УРСР, з затвердження відповідної обласної Ради депутатів трудящих, Народний Комісаріат Внутрішніх справ утворює при районних Радах депутатів трудящих свої Управління.

СТАТТЯ 93. Відділи районних Рад депутатів трудящих підлягають у своїй діяльності як районній Раді депутатів трудящих і її виконавчому комітетові, так і відповідному відділові обласної Ради депутатів трудящих.

СТАТТЯ 94. Міські Ради депутатів трудящих утворюють такі відділи виконавчих комітетів:

Фінансовий;
Комунального господарства;
Внутрішньої торгівлі;
Охорони здоров'я;
Народної освіти;
Соціального забезпечення;
Загальний;
Планову комісію;
Сектор кадрів при голові виконкому,
і, крім того, відповідно до особливостей промисловості міста, його міського і приміського господарства:

Місцевої промисловості;
Земельний.

СТАТТЯ 95. Відділи міських Рад депутатів трудящих під-

лягають у своїй діяльності як міській Раді депутатів трудящих і її виконавчому комітетові, так і відповідному відділові районної Ради депутатів трудящих або відповідному відділові обласної Ради депутатів трудящих.

СТАТТЯ 96. Відділи міської Ради депутатів трудящих Києва підлягають у своїй діяльності як Раді депутатів трудящих Києва і її виконавчому комітетові, так і відповідному Народному Комісаріатові УРСР безпосередньо.

СТАТТЯ 97. По закінченні повноважень обласних, окружних, районних, міських, селищних, станичних і сільських Рад депутатів трудящих їх виконавчі і розпорядчі органи зберігають свої повноваження аж до утворення новообраними Радами нових виконавчих і розпорядчих органів.

РОЗДІЛ VIII БЮДЖЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

СТАТТЯ 98. Державний бюджет УРСР складається Радою Народних Комісарів УРСР і подається нею на затвердження Верховної Ради УРСР.

Затверджений Верховною Радою УРСР державний бюджет УРСР публікується до загального відома.

СТАТТЯ 99. Верховна Рада УРСР обирає бюджетну комісію, яка доповідає Верховній Раді свій висновок по державному бюджету УРСР.

СТАТТЯ 100. Звіт про виконання державного бюджету УРСР затверджується Верховною Радою УРСР і публікується до загального відома.

СТАТТЯ 101. В бюджет Молдавської АРСР і місцеві обласні бюджети, а також у бюджети адміністративних округ, районних, міських і сільських Рад включаються прибутки від місцевого господарства, відрахування від державних прибутків, що надходять на їх території, а також надходження від місцевих податків і зборів у розмірах, встановлених законодавством СРСР і УРСР.

РОЗДІЛ ІХ СУД І ПРОКУРАТУРА

СТАТТЯ 102. Правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим

Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами.

СТАТТЯ 103. Розгляд справ у всіх судах здійснюється з участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом.

СТАТТЯ 104. Найвищий Суд УРСР є найвищим судовим органом УРСР. На Найвищий Суд УРСР покладається нагляд за судовою діяльністю всіх судових органів УРСР, Молдавської АРСР і областей.

СТАТТЯ 105. Найвищий Суд УРСР обирається Верховною Радою УРСР на строк 5 років.

СТАТТЯ 106. Найвищий Суд Молдавської АРСР обирається Верховною Радою Молдавської АРСР на строк 5 років.

СТАТТЯ 107. Обласні суди, суди адміністративних округ обираються обласними Радами депутатів трудящих або Радами депутатів трудящих адміністративних округ на строк 5 років.

СТАТТЯ 108. Народні суди обираються громадянами району на основі загального, прямого й рівного виборчого права при таємному голосуванні на строк 3 роки.

СТАТТЯ 109. Судочинство в УРСР провадиться українською мовою, в Молдавській АРСР – молдавською або українською мовою, залежно від національного складу більшості населення району, з забезпеченням для осіб, які не володіють мовою більшості, цілковитого ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою.

СТАТТЯ 110. Розгляд справ у всіх судах УРСР відкритий, оскільки законом не передбачені винятки, з забезпеченням обвинуваченому права на оборону.

СТАТТЯ 111. Судді незалежні і підкоряються тільки законам.

СТАТТЯ 112. Вищий нагляд за точним виконанням законів усіма Народними Комісаріатами і підвідомчими їм установами, так само як окремими службовими особами, а також громадянами на території УРСР здійснюється як Прокурором СРСР безпосередньо, так і через Прокурора УРСР.

СТАТТЯ 113. Прокурор УРСР призначається Прокурором СРСР на строк 5 років.

СТАТТЯ 114. Прокурор Молдавської АРСР і обласні прокурори призначаються Прокурором СРСР на строк 5 років.

СТАТТЯ 115. Прокурори адміністративних округ, районні і міські прокурори призначаються Прокурором УРСР з затвердження Прокурора СРСР на строк 5 років.

СТАТТЯ 116. Органи прокуратури здійснюють свої функції незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Прокуророві СРСР.

РОЗДІЛ X ОСНОВНІ ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН

СТАТТЯ 117. Громадяни УРСР мають право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю і якістю.

Право на працю забезпечується соціалістичною організацією народного господарства, неухильним зростанням продуктивних сил радянського суспільства, усуненням можливості господарських криз і ліквідацією безробіття.

СТАТТЯ 118. Громадяни УРСР мають право на відпочинок.

Право на відпочинок забезпечується скороченням робочого дня для величезної більшості робітників до 7 годин, установами щорічних відпусток робітникам і службовцям з збереженням заробітної плати, наданням для обслуговування трудящих широкої сітки санаторіїв, будинків відпочинку, клубів.

СТАТТЯ 119. Громадяни УРСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, а також – в разі хвороби і втрати працездатності.

Це право забезпечується широким розвитком соціального страхування робітників і службовців за рахунок держави, безплатною медичною допомогою трудящим, наданням у користування трудящим широкої сітки курортів.

СТАТТЯ 120. Громадяни УРСР мають право на освіту.

Це право забезпечується загальнообов'язковою початковою освітою, безплатністю освіти, включаючи вищу освіту, системою державних стипендій величезній більшості тих, що вчаться у ви-

щій школі, навчанням у школах рідною мовою, організацією на заводах, в радгоспах, машинно-тракторних станціях і колгоспах безплатного виробничого, технічного й агрономічного навчання трудящих.

СТАТТЯ 121. Жінці в УРСР надаються рівні права з чоловіком в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя.

Можливість здійснення цих прав жінок забезпечується наданням жінці рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту, державною охороною інтересів матері й дитини, наданням жінці при вагітності відпусток з збереженням утримання, широкою сіткою родильних будинків, дитячих ясел і садків.

СТАТТЯ 122. Рівноправність громадян УРСР, незалежно від їх національності і раси, в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя є непорушним законом.

Яке б то не було пряме чи посереднє обмеження прав або, навпаки, встановлення прямих чи посередніх переваг громадян залежно від їх расової і національної приналежності, а так само як усяка проповідь расової або національної винятковості, або ненависті і зневаги - караються законом.

СТАТТЯ 123. З метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в УРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами.

СТАТТЯ 124. У відповідності з інтересами трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу громадянам УРСР гарантується законом:

- а) свобода слова,
- б) свобода друку,
- в) свобода зборів і мітингів,
- г) свобода вуличних походів і демонстрацій.

Ці права громадян забезпечуються наданням трудящим і їх організаціям друкарень, запасів паперу, громадських будинків, вулиць, засобів зв'язку та інших матеріальних умов, необхідних для їх здійснення.

СТАТТЯ 125. У відповідності з інтересами трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльності і політичної активності народних мас громадянам УРСР забезпечується право об'єднання в громадські організації: професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, технічні й наукові товариства, а найбільш активні і свідомі громадяни з лав робітничого класу і інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних.

СТАТТЯ 126. Громадянам УРСР забезпечується недоторканність особи. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора.

СТАТТЯ 127. Недоторканність житла громадян і тайна листування охороняються законом.

СТАТТЯ 128. УРСР надає право притулку іноземним громадянам, що переслідуються за оборону інтересів трудящих або наукову діяльність, або національно-визвольну боротьбу.

СТАТТЯ 129. Кожний громадянин УРСР зобов'язаний додержувати Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки, виконувати закони, додержувати дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття.

СТАТТЯ 130. Кожний громадянин УРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну, соціалістичну власність, як священну і недоторкану основу радянського ладу, як джерело багатства і могутності батьківщини, як джерело заможного і культурного життя всіх трудящих.

Особи, що роблять замах на суспільну, соціалістичну власність, є ворогами народу.

СТАТТЯ 131. Загальний військовий обов'язок є законом.

Військова служба в Робітничо-Селянській Червоній Армії є почесний обов'язок громадян УРСР.

СТАТТЯ 132. Захист батьківщини є священний обов'язок кожного громадянина УРСР. Зрада батьківщини: порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди воєнній моці дер-

жави, шпигунство – караються за всією суворістю закону, як найтяжчий злочин.

РОЗДІЛ XI ВИБОРЧА СИСТЕМА

СТАТТЯ 133. Вибори депутатів до всіх Рад депутатів трудящих: Верховної Ради УРСР, Верховної Ради Молдавської АРСР, обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округ, районних, міських, селищних, станичних і сільських Рад депутатів трудящих, - проводяться виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

СТАТТЯ 134. Вибори депутатів є загальними: всі громадяни УРСР, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком божевільних і осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав.

СТАТТЯ 135. Вибори депутатів є рівними: кожний громадянин має один голос; всі громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах.

СТАТТЯ 136. Жінки користуються правом обирати і бути обраними нарівні з чоловіками.

СТАТТЯ 137. Громадяни, які перебувають у лавах Червоної Армії, користуються правом обирати і бути обраними нарівні з усіма громадянами.

СТАТТЯ 138. Вибори депутатів є прямими: вибори до всіх Рад депутатів трудящих, починаючи від сільської та міської Ради депутатів трудящих аж до Верховної Ради УРСР, проводяться громадянами безпосередньо шляхом прямих виборів.

СТАТТЯ 139. Голосування при виборах депутатів є таємним.

СТАТТЯ 140. Вибори депутатів до Рад депутатів трудящих УРСР проводяться по виборчих округах за такими нормами:

до обласних Рад: Вінницької, Київської, Харківської – один депутат від 30.000 населення; Дніпропетровської, Донецької,

Одеської і Чернігівської – один депутат від 25.000 населення;
до Рад депутатів трудящих адміністративних округ – один депутат від 5.000 населення;

до районних Рад залежно від розміру району – один депутат не менше ніж від 500 і не більше ніж від 1500 чоловік населення;
до міських Рад і районних Рад в містах залежно від розміру міста або міського району – один депутат не менше ніж від 100 і не більше ніж від 1000 чоловік населення;

до сільських Рад залежно від розміру району діяльності сільської Ради – один депутат не менше ніж від 100 і не більше ніж від 250 чоловік населення.

Виборчі норми для кожної районної і міської Ради депутатів трудящих встановлюються «Положенням про вибори до Рад депутатів трудящих УРСР» в межах виборчих норм, вказаних у цій статті.

Виборчі норми для сільських, станичних і селищних Рад депутатів трудящих встановлюються обласними Радами депутатів трудящих і Верховною Радою Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в межах виборчих норм, вказаних у цій статті.

СТАТТЯ 141. Кандидати при виборах виставляються по виборчих округах.

Право виставлення кандидатів забезпечується за громадськими організаціями й товариствами трудящих: комуністичними партійними організаціями, професійними спілками, кооперативами, організаціями молоді, культурними товариствами.

СТАТТЯ 142. Кожний депутат зобов'язаний звітувати перед виборцями в своїй роботі і в роботі Ради депутатів трудящих і може бути в усякий час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку.

РОЗДІЛ XII ГЕРБ, ПРАПОР, СТОЛИЦЯ

СТАТТЯ 143. Державний герб УРСР складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному фоні в променях сонця, облямованих колоссям, з написом: зверху над серпом і молотом «УРСР» і внизу «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

СТАТТЯ 144. Державний прапор УРСР складається з червоного полотнища, в лівому кутку якого, коло древка наверху, вміщені золоті серп і молот і літери «УРСР».

СТАТТЯ 145. Столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки є місто Київ.

РОЗДІЛ XIII

ПОРЯДОК ЗМІНИ КОНСТИТУЦІЇ

СТАТТЯ 146. Зміна Конституції УРСР провадиться лише за рішенням Верховної Ради УРСР, ухваленим більшістю не менше 2/3 голосів.

Президія Надзвичайного XIV З'їзду Рад Української Радянської Соціалістичної Республіки

Київ, 30 січня 1937 року

(Опублік. в газ. «Вісті ЦВК УРСР» від 31 січня 1937 р. N 26/4916).

ТЕМА 8

Україна під час Другої світової війни

ЗМІСТ ТЕМИ: Становище українських земель напередодні Другої світової війни. Територія та господарство УРСР в стратегічних планах радянського керівництва. Місце УРСР в системі радянської військової доктрини. Україна в планах німецького політичного і військового керівництва. Карпатська Україна.

Радянсько-німецький договір 23 серпня 1939 року та його роль у розв'язанні війни. «Секретні протоколи» та доля західноукраїнських територій. Початок Другої світової війни. Окупація Західної України Червоною Армією у вересні 1939 року. Встановлення радянського режиму та репресивна політика в кінці 1939 – першій половині 1941 рр.

Початок радянсько-німецької війни та ситуація в Україні в 1941 році. Наступальні операції групи армії «Південь» та причини поразок Червоної Армії у 1941 році. Проголошення відновлення самостійної Української держави 30 червня 1941 р. та його значення. Бої за Київ та Одесу. Діяльність ОУН на початку радянсько-німецької війни. Репресії німецької влади щодо членів ОУН.

Німецький окупаційний режим в Україні. Окупаційні зони та відмінності між ними. Реалізація окупаційного плану «Ост» на Україні. Окупаційний режим у Трансністрії та його особливості. Боротьба проти німецької окупації у 1942–1944 рр. Підпілля ОУН та його діяльність. Створення та діяльність Української Повстанської Армії. Військові і політичні завдання українських націоналістичних сил у боротьбі з німцями. Радянський підпільно-партизанський рух в Україні та його завдання.

Звільнення території України від німецьких загарбників у 1943–1944 рр. Основні військові операції Червоної Армії на території України у 1943–1944 роках. Відновлення радянської влади та її політика у звільнених областях. Мобілізація чоловічого населення та її наслідки. Боротьба українських національно-визвольних сил проти радянського режиму на завершальному етапі війни. Дії Української Повстанської Армії у 1944–1945 роках. Основні методи і способи боротьби підрозділів НКВС проти УПА. Репресії щодо цивільного українського населення.

Наслідки Другої світової війни. Демографічні та економічні втрати України в результаті війни. Міжнародне становище УРСР внаслідок Другої світової війни.

**ДОКУМЕНТ 10. Довженко Олександр.
Щоденник (уривки 1943-1945)**

Щоденник (1941–1956 р.) – збірка часів Другої світової війни у вигляді щоденника з особистими спогадами і записами Олександра Довженка, записаними в хронологічному порядку та послідовності. Кожен запис в «Щоденнику» міститься із зазначенням дати.

Довженко в тексті відверто засуджує тоталітарну систему, що породжувала кар'єристів і підлабузників, людей підозрілих і недовірливих, жити в такій атмосфері творчій, мислячій людині важко, а те й нестерпно.

Дуже мало знаходимо рядків у його «Щоденнику» про особисте. Лише кілька рядків про дружину й вірного друга – Юлію Солнцеву, про свою хворобу й матеріальні потреби. Перед нами людина з державним мисленням, теперішній філософ. О. Довженко постійно змушений жити в Москві, хоча страшно нудьгує за Києвом, рідною землею.

Записи містять у собі всі ознаки цього різновиду мемуарної літератури. Це фрагментарність, повтори, звертання, емоційні вираження. Стиль тексту - реалістичний, місцями романтичний або саркастично-іронічний.

ЗАВДАННЯ:

1. Якій тематиці присвячені тексти щоденника? Назвіть окремі розділи та підрахуйте у відсотковому відношенні, яким темам найбільше уваги приділяв автор.
2. Які факти про бойові дії на теренах України, наведені в документі, можна використати для історичного дослідження?
3. Охарактеризуйте образ Сталіна та Радянської держави згідно згадок про них в «Щоденнику».
4. Як митець сприймав свою роль в радянському суспільстві?

Друкується за:

Довженко О. Щоденник // URL:<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=872>

26/X/1943

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскне. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» – це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо.

Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо, видно, не потрібно, крім панегірика.

28/X/1943

Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу, що Україна загинула навіки разом з українським народом. Він не мав надії зустрітись уже з своїми дітьми, що поневолі кинули його на поталу. Він думав, що ми житимем усе своє життя десь по чужих країнах. Так в тяжкій безнадійності і помер у великих муках...

Життя батькове було нещасливе. Він помер вісімдесяти років. Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний чоловік. Родись і вирости він не в наших умовах, з нього вийшов би великий чоловік.

Прожив він усе своє життя невдоволений, не здійснений ні в чому, хоч і готовий народженням своїм до всього найвищого і тонкого, що є в житті людства.

Шість день лежав він непохованим, поки мати не зробила йому гроб, продавши рештки своєї одежі, і не одвезла його, стара, самотня, кинута всіма, на кладовище.

Мати каже, що він у гробу був як живий і красивий. У нього і в гробі було чорне хвилясте волосся і біла, мов сніг, борода.

Його вигнали з моєї і сестриної квартири німці і навіть сильно побили, так сильно, що він довгий час ходив і увесь синій од побойів. Його було пограбовано, обкрадено і вигнано на вулицю. Батькове життя – це цілий роман, повний історичного смутку і жалю.

5/XI/1943

Розпочну я краще писати новий сценарій про народ. І не буду я його писати ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні **про во:дів**, що самою присутністю своєю вже прикрашають твір і збуджують надії постановщиків на безапеляційні путеводні сентенції, а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, отих самих, що звуться у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів. Напишу, як їм жити і що робити і як і що думати, щоб краще жилося по війні по закону божеському і людському. Дія починається поверненням на руїну родини.

6/XI/1943

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, – ані бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

11/XII/1943

Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було приємно записувати. Просто сльози наvertsалися од радості чи зворушення. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух. Вона потонула у спогади дитинства і проспівала мені п'ять пісень улюблених свого батька, а мого діда, ткача Ярмоли, що дуже любив співати було за своїм верстатом. «Ото було тче і так співає, тільки човник бігає. Часом співає-співає та й заплаче, їй-богу, правда».

Мати розповіла мені, як позаминулої зими, вигнані німцями, зимували вони з батьком десь на Бессарабському ринку в темній холодній кімнатці в якійсь підозрливій квартирі базарників-ццяків.

В ніч різдвяну батько, згадавши, очевидно, молодість свою,

дитинство усе своє, одним словом, життя, попросив матір заспівати йому колядок. Мати почала співати. Згадав батько, слухаючи старечий голос матері, молоді свої літа, різдво дома, кутю, пісні, гостей, колядки – увесь згинувший у небуття наївний і прекрасний свій світ, почав тихо плакати.

Раптом одчинилися двері. Сусіди п'яньки, почувші материн спів, прийшли запросити старих на колядки до себе.

— Ні, не підемо.

Так ми й не пішли.

21/XI/1943

Починаю негайно й уперто правити «Україну в огні». Зараз мені починає здаватися, що я зробив велику помилку, що погодився з ... редакцією «Знамени» друкуватися. По суті кажучи, ця ... редакція вирвала у мене сценарій, бодай їй добра не було. Безумовно, був правий Щербаков, радивши мені не поспішати з друком і працювати над повістю далі. Так мені й треба. Не міг одмовити двом редакційним маніячкам, тепер буду довго каятись.

1/II/1944

Новий рік стрічав у симпатичного старого руського генерала О. О. Ігнат'єва. Обоє вони – і Ігнат'єв, і дружина його Наталія Георгіївна – були виключно добрими і зворушливими. Я згадую сьогодні свою зустріч з ними з почуттям теплої подяки. Мене зворушила їх інтелігентність...

19/II/1944

З великою приємністю працюю над літературним сценарієм «Мічурін». Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї як до теплої рідної хати. Се ніби не в'яжеться трохи з моїм «націоналізмом». Адже се тема руська, про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про його добре, люблячи палко і свій народ.

Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отеє от знущання над життям людським? Ну, цур йому. Пишу про воїна-мученика і борця великої і рідної мені ідеї: облагородження нашого народу радянського через сади. Мічурін. Так, отже, ні. Оказується, що еє «уход от действительности, могущий навлечь на себя...» і т. ін. А між тим мій фільм про Мічуріна сказав би радянському (всім!) гляда-

чеві, їй-богу, багато більш, ніж усі наші камери тортур на екрані, іменуємі фільмами на «воєнному матеріалі», з вбивством дітей, жінок, і криком, і жахом, і жорстокістю, що їх і так пребагато у нашому житті. Про людину, про життя, про труд і благородство високої мети.

25/І/1944

Я ніколи не був метким. У дні диспутів, якими таке рясне було моє життя, я знаходжу потрібні слова не зразу, а вже після бою, десь на самоті, встромивши голову в подушку. Отоді я знаходжу для свого противника найсильніші аргументи, я обдаровую його найгострішою словесною зброєю, я підставляю під них свої слабкі місця терпеливо, зате тут же побиваю його вщент такими досконалими, яскравими влучаннями, що все тремтить в захопленні навколо, все радіє, та вже запізно, марно. Нема ні бою вже, ні перемоги. Одна досада і нещастя реальності.

22/І/1944

Допишую «Мічуріна». Чим більш пишу і вдумуюсь в написане, тим більше люблю сю людину. Може, він був і не такий, напевне не такий. Я одкинув майже всю суму невеликих приватних побутових правд, прямуючи до єдиної головної правди сієї Людини. Се мені дає багато для думання. Мені приємно писати про сього справжнього сподвижника Леніна, скромного і органічно глибоко відданого комунізму трудного і складного чоловіка. Я почуваю в ньому себе, прости мені, світе, за порівняння...

1/ІІІ/[19]44

...Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе врівні, на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика,,,

1/ІІІ/1944

Учора №, привіз мені з Києва звістку про зняття мене з посади художнього керівника студії. Таким чином, я повернуся до Києва на студію хоча й ще більше посивілим, але убогим, побитим і пораненим.

Понесу стид свій по Шулявці на довгі, очевидно, часи, поки не забудеться.

Годі б уже мені мучитися і спокутувати свій гріх перед Сталіним. Треба прийматись за роботу і роботою довести йому, що я

радянський митець..., а не одіозна талановита постать з «обмеженим світоглядом».

Треба взяти себе в руки, закувати серце в залізо, волю і нерви, бодай останні, і, забувши про все на світі, створити сценарій і фільм, достойний великої нашої ролі у велику історичну добу.

Учора у Козловського сказав мені Самосуд: коли Москвін узнав по усунення мене з Сталінського преміального комітету, він сказав: «Як жаль. З комітету вийняли серце й душу».

Смутно мені, смутно.

8/IV/1944

//Якою б не була страхотливо руйнівна війна, яким би брудним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечно. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, напочатку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі, об'єднання – кінець національному дрібному, другорядне кон'юктурному, [...несе кінець]. Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобожжя.//

91/IV/1944

Москва

//Уся Росія їде сьогодні на бабі. Те, на що виявилась здатною російська баба, незбагненне.

Так само незбагнений і так само сповнений величі наш наступ. Наступ нашого радянського воїна в це бездоріжжя – більше, ніж чудо. Це непосильний, немислимий труд. Люде ніби бояться, що зменшиться їхній священний гнів, і прагнуть швидше його реалізувати, не шкодуючи ні праці для цього, ні життя, ні страждань.

Що є в брудній, некрасивій, непричесаній російській людині? Споконвічне прагнення чуда, великого, найкращого, всезагальності... Прагнення перебудувати світ. Звідси і Жовтень. Він живе в ній і сьогодні для великого, кінець кінцем, щастя всього людства.//

9/IV/1944

Америка одмовилась дивитися мій фільм «Битва за нашу Р[адянську] Україну».

Вона, підла, і перекупка, і спекулянтка, не захотіла навіть глянути на ту кров, яку купує вона за свій свинячий бекон у консервних банках.

Будь же ви прокляті, панове і (нраб) американці, з усім вашим добробутом і лагідними усмішками.

Проклинає вас мій батько, мати і я з усім народом українським.

S6/IV/[19]44

Я не вмію писати.

Або я зовсім не вмію писати і все те, що я роблю, лише здається писанням за принципом – на безриб'ї і рак риба, або ж я втомився і виснажився увесь вцент. Написати півсторінки для мене вже каналський труд. Я втомлююсь часом від одного рядка.

Тисячі думок і картин збиваються в купу і мучать мене. А витікають вони з голови неначе через мікронну тоненьку щілинку, і все написане мною здається завжди мені нікчемною краплиною того, що я так пристрасно хотів сказати.

Тоді я журюся і знову мучуся од знесилення.

28/IV/1944

Учора в ВОКСі шанували творчість Чапліна.

Гарно виступив англійською мовою Пудовкін.

...Потім дивилися «Золоту лихорадку» — чудесну молоду картину Чапліна. Я сміявся, як давно не сміявся.

Був Литвинов. Сіра форма зробила його трохи подібним до старого швейцара в гарному домі. І нащо завели форму для міжнародного Наркомату – не знаю, господи прости!

29/IV/1944

Учора дзвонив мені мій главковерх кіно. Він повідомив мене, що мій сценарій (літературний) «Жизнь в цвету» він приймає. Що сценарій «ничего себе, только надо его сократить, особенно в первой части, в первой половине, менее удавшейся (якраз навпаки). Потом я предлагаю вам выбросить начало – царей. Не трогайте их. Ну их, бог с ними. Знаете, сейчас царей лучше не трогать. Выбросьте их».

30/IV/1944

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне

тільки те, що прекрасне.

І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому учить. Ся проста істина лишилася, проте, не признаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса – верховний учитель.

Доказ цьому мистецтво – малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину.

З А. Ф[ранса].

(Без дати. Листок міститься після запису від 30/IV/1944 р.)

Записати Історію постановки фільму «Щорс» від самого початку до кінця.

Роль Шумяцького, Панаса, Кошара. Розмова на дачі Панаса з Будьонним. Читання сценарію на У[кр]політбюро. Знімання фільму.

Арешт Дубового. Дзвінок Н. в справі нової версії смерті Щорса.

Поїздка в Москву до Сталіна.

Як родивсь у мене кінець фільму... і т. д.

На «Щорсі» я заболів грудною хворобою.

Фільм у Москві. «Прийом» у Дукельського. Прийом у Сталіна.

З IV/[19]44

«Повість полум'яних літ» не повинна бути звичайним оповіданням на екрані з боку побутового, натуралістичного, манерою тлумачення реалізму. Се мусить бути річ реалістична в розумінні високому, мистецькому, її поетичний дух, мистецький хід узагальнень, вибору прекрасного серед красивого, вічного в тривалому, епічного у звичайному – все мусить бути підпорядкованим єдиному стильовому комплексу строгого мистецького твору. Не повинно бути ні одного порожнього, байдужого метра, ні одного випадкового, нічого не значущого слова.

Треба вкласти в уста персонажів все краще і високе, що сприяло б художній висоті і високій життєвій поетичній правді твору. Треба відповідно мистецькому стильовому плану і вибрати

і персонажів, і одержу, і особливо пейзаж. Останній мусить відігравати особливу, вирішальну в великій мірі роль.

А народ увесь в цілому треба поставити над війною. Щоб він у картині був більший за війну, народ радянський, смертю смерть поправший.

19/VI/[19]44

//Жахливі речі творяться в мені.

Я не можу писати статей. У мене в голові ніби обірвались усі абсолютно проводи, і жодна думка не може вилетіти з неї, не може ширяти, не може линути на крилах до читача. Що сталося зі мною? Мені здається, що читач не читає мене, ненавидить і недовіряє мені в великі часи Вітчизняної війни. Керівництво навіяло йому думку, що я ворог народу, небезпечна і шкідлива людина, націоналіст, контрреволюціонер, поплічник Гітлера і диявола. Я душевно захворів. Те, що зі мною вчинили, не треба було чинити...//.

9/VII/[19]44

Каже мені сьогодні мати:

— Ти знаєш, Сашко. Отже, як хочеш, а наш виграв. Оце ворожила, виграс.

— Хто?

— Сталін. Ось побачиш. А на того ворожила, так буде вбитий. На німецького, як його?

— Гітлера?

— Еге. Все, що набрав, заберуть і той... і вб'ють, от побачиш, щоб я так жила.

Я засміявся, дивлячись на стару-стару свою матір з її міжнародною ворожбою на картах. Вона слідкує за всіма самолетами, скільки гармат коли вдарили, яке місто забрали, українське чи білоруське, хочеться й її вигнати німецьких ворогів з нашої пограбованої нещасної і нещасливої землі.

13/IX/[19]44 Москва

Сьогодні мені сповнилося п'ятдесят років. Коли б я вірив у бога, я попросив, помолився б йому, аби послав він мені ясного розуму на десять літ, аби зробити щось добре для свого народу, і більш нічого б не просив...

15/II/[19]45

//Незмірний, неприступний розумінню західної людини гнів одних...

Незмірний, неприступний розумінню старої західної душі всеперемагаючий гнів слов'янина зіткнувся на рубежах тисячоліть з холодним методом злочинного германця і, скоряючись уже не тільки рукам полководців, а ніби самому інстинкту життя... (Пропуск у записках), тут бились вороги, здавалось, на тисячу літ вперед, так не жаліли життя і добра. Тут у розжарених небачених тиглях виплавлялася історія нового світу...

Світ огидний і страшний. Планетарне безумство цілком очевидне, коли дивлюсь підряд коробок двадцять хроніки-кіно, німецької, нашої, англійської і американської. Все як на долоні. Вся розтерзана, споганена земля...

24/II/[19]45

//Радянський народ весь вихований у прагненні подвигу.

І все його життя, не відоме і не зрозуміле ніяким іноземцем і глибоко приховане від них, – це життя подвижників, що проходило саме в спрямованості подвижництва.

Чверть століття цього життя, сповненого подій, безприкладних злигоднів і обмежень во ім'я всесвітнього щастя, були ніби підготовкою до велетенського подвигу, який потряс на довгі віки весь світ.

— «Чому ви перемогли? У нас в Америці думають усі: тому що у вас кожен такий бідний, що йому нічого втрачати і тому не шкода розлучатися з життям» (міс Чінтер).

— Дурниці говорять у вашій Америці.

«Дорога моя, любима мама. На моєму бойовому рахунку вже п'ятнадцять фашистів. Так що тепер уже якщо мене і вб'ють — не шкода...» — з листа бійця.

Розійшлись поняття про щастя.

Щастя Спарти і Афін.//

28/III/[19]45

Дивився випуск «Од Вісли до Одера». Є сцени боїв у Познані величні. Полонені німці на вулицях, де їх б'ють люде, як собак, чим попало. Се картина епохи потрясаюча, як потрясаючі й величезні натовпи розстріляних німцями в'язнів у дворі тюрми.

Знову женуть полонених, що залишились після нечуваних боїв у Цитаделі. Багато старих, багато ранених...

14/IV/[19]45

Сьогодні п'ятнадцяті роковини смерті найбільшого поета нашої доби Володимира Маяковського. Як сумно згадувати, що найбільший поет нашої епохи покинув нашу епоху.

Пригадую, напередодні самогубства ми сиділи з ним у садочку Дома Герцена обидва в тяжкому душевному стані, я з приводу звірювань, учинених у відношенні до моєї «Землі», він – знесилений раппівсько-спекулянтсько-людожорськими бездарями і пройдами. «Заходьте завтра до мене вдень, давайте порадимось, може, нам удасться створити хоч невеличку групу творців на захист мистецтва, бо те, що діється навколо, – се нестерпне, неможливе». Я обіцяв прийти і потиснув востаннє його величезну руку. На другий день, у неділю, збираючись до нього з Юлею, я почув моторошну новину...

Проїшло п'ятнадцять літ. Недавно у кремлівській лікарні престарілий... Дем'ян Бедний зустрів мене і каже:

«Не знаю, забыл уже, за что я тогда обругал вашу «Землю». Но скажу вам – ни до, ни после я такой картины уже не видел. Что это было за произведение подлинного великого искусства».

Я промовчав...

5/VI/[19]45

Пригадую: основна риса характеру нашої сім'ї – насміхались над усім і в першу чергу один над одним і над самим собою. Ми любили сміятись, дражнити одне одного, сміялись у добрі і в горі, сміялись над владою, над богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри.

Сліз нам випало, проте, в житті багато, більш ніж сміху.

І всі ми були добрі до людей.

Своєрідність гумору було нашою родинною і національною ознакою...

Я патріот Радянського Союзу і комуніст, хоча й недосконалий, проте в великій мірі вищий за добру половину гнобителів моїх.

//Народ може бути великий у кожен даний момент тільки в

одній області. Нема поетів – є генерали, маршали. Бувають епохи художників, бувають і інші епохи, які породжують людей розумних і сильних, надзвичайно мужніх.

Але все ж, щоб бути художником, треба мати залізну мужність...//

30/VI/[19]45

Сьогодні, в суботу, 30/VI/1945, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію, об'єднався він в єдину сім'ю...

Сповнилась мрія століть. Сповнилась і моя мрія, мрія мого красивого Кравчини. Благословенна будь, моя многостраждальна земле! Щастя тобі, доле! Дай розуму і сумління керівникам твоїм. Благословенний будь, народе мій ласкавий, добрий! Будь сильний, терпеливий.

Пом'яни мене, мученика. Не презри моїх сліз, коли плакав я над твоєю долею в страшні часи німецької неволі. І коли топтатимуть перед тобою ім'я моє мале, якщо се буде треба нашось нечистим, злим людям, не одкинь мене і дай мені вмерти на своїй землі, що дала мені хліб і серце, любов і звичаї твої, і радість творчості, і труд, і велику печаль, і страждання.

На засіданні сценарної студії Червень 1945

//Трудно було письменникові Н. викладати свої думки. Не було в думках ні ясності, ні ваги, не те що прозріння.

Письменник почав збиватися, екати, нукати: ну, ну, ну! Я сказав, що я не придумав усіх деталей. Я хочу – ну, ну! – показати в своєму творі (де він?), вирішити ось яке завдання – ну, ну, ну! – єдності протилежностей, показати, що не можна різати купони... Після війни ми повинні жити ще краще і ще більше працювати. Ну, ну, ну, все, мабуть.

Ні ще трошки. Ці думки прийшли мені в голову недавно, днів п'ять тому. Тепер усе.

Директор студії. Так, товариші, зрозуміло? Почнемо обговорення.//

Червень [19]45

Розмова батька чи діда з синами офіцерами-льотчиками далечезних рейдів, що повернулися з війни.

— Розкажіть же, де ви були?

— Були скрізь. Літали над усією землею.

— Над чією?

— Над усією. Над цілою планетою.

— А, планета. Знаю. І комету бачив. Гуркотіла колись, з великим хвостом. Віщувала турецьку війну.

— Кидали бомби на землю. (Планету).

— Тьху.

— Нищили ворогів на всьому світі.

— Ну, який же він, світ?

— Малий. Маленький, тату.

— Маленький, кажете? Як жалько мені вас.

— Така нудьга.

— Раніше й світ великий був. Такий великий. Було їдеш до Кременчука, а там же ще степи на Бессарабію. Великий був світ. Повний тасмниць. І повний краси. Виїдеш було в степ, а степ широкий!.. і т. д. (широокий).

— А де загинув Владимир?

— В Мадриді.

— Там десь за Одесою.

Червень. Дитинство дивується. Молодість обурюється. Тільки літа дають нам мирну рівновагу і байдужість.

— Найбільший скарб всього людства є сама людина. Хіба не так?

— Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості? На злі і насильстві?

— Народились нові умови існування. Вони так же неухильно примусять народи до загального миру, як раніше примушували до обов'язкової війни. Правда!

Се зовсім, проте, не визначатиме, що люде стануть кращими. Ні.

Сьогодні ми не належим уже собі. Ми належим війні, яка змінить світ. Ми належим майбутньому, бредучи по коліна в крові, окрашені минулим, якому також ми належим.

4/VII/[19]45

Я кінорежисер. За все своє творче життя я по бачив ні одної своєї картини в хорошому кінотеатрі на хорошому справжньому

екрані, видрукуваної на хорошій плівці кваліфікованими лаборантами.

Кінотеатри жалюгідні, екрани подібні до поштових марок, маленькі, як правило, скрізь, і нікому в голову не приходять, що екрани можуть бути великими і враження од картини зовсім іншим – величним і прекрасним. Звук аморальний і аморальна обробка плівки, брудної, з миготінням «брільянтів», засвіченої і вбогої. На мене находив завжди гнітючий сум при одній лише думці про перегляд картини. Вона скрізь і завжди була гіршою, ніж я уявляв її і творив. І се було одним з нещасть мого життя. Я був мученик в результатах своєї творчості. Я ні разу не мав – насолоди, навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці. І чим далі, тим все більш переконуюсь я, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити!

17/VII/[19]45

Читав «Повість полум'яних літ» на сценарній студії. Таким чином, у мене сьогодні знаменитий день.

«Повість» на них справила велике враження, але що вони могли мені сказати?

...Яка буде доля «Повісті» – не знаю. Може, попаду з «Огня» да в «Полум'я», може, ні, – всі ми ходимо під одним богом, всі в його власті. Читаючи, помітив, як багато ще треба над нею працювати, і помітив ще своє невміння все ж таки писати. Трудно писати. Трудно викласти душу, безмежно трудно бути точним і ясним. Недостача слів, образів раптом забиваються навалом многослів'я, епітети лізуть скрізь, як комарі, і ні видавити їх, ні прогнати. Мова одноманітна. Дія надмірна. Недостаток ерудиції затулив гіперболами. Довго ще треба вчитися.

27/VII/[19]45

Н. розповідав мені про свою бесіду з N.N. А в зв'язку з цим виникла знову Україна...

Товаришу мій Сталін, коли б Ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недоброчисливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, – невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупоті

людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?..

3/VII/[19]45

З великим задоволенням прочитав меморандум Берлінської конференції. Тепер я вже вірю, що огидне гніздо європейських бандитів – Германія – осідлана всерйоз і обеззброєна. Слава богу. Починається нова ера життя в Європі і у нас. Перед нашою молоддю odkриваються величезні перспективи. Народ – герой і переможець у такій тотальній війні! Пошли йому, доле, сили відновити втрати, народити дітей і вирости в перемозі до заслужених висот. Ми стали світовою державою, наша культура мусить стати світовою культурою. Врешті-решт, не повинні пропасти марно ні краплини поту, ані крові нашої.

Сьогодні на стадіоні фізкультурного параду репетицію дививсь. Милувався з молоді, з юної пластики, з молодих м'язів, руху. Багато краси, радості, сили. Багато виявлено справжнього смаку і таланту...

Радуюсь за всіх добрих людей Союзу.

5/VII/[19]45

...І не Україні одній я належу. Я належу людству, як художник, і йому я служу.

Мистецтво моє – мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому, скільки вистачить сил і талану. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й великого, що створило життя, – до людини, до Леніна. І де я вмру, однаково мені. Якщо сьогодні я не можу найти в Києві могилу замученого мого батька, – однаково мені.

14/VII/[19]45

Учора стрів на вулиці Москви артиста-естрадника А., що вже другий рік читає моє оповідання «На колючому дроті» скрізь на гастролях з безупинним, як він каже, громовим успіхом, провіреном на самих різноманітних аудиторіях. В Дніпропетровську і десь коло Криворіжжя йому читати заборонили, спираючись на заборону взагалі читати мої твори. Щоб не зривати програму і, так би мовити, «коронного» номера артиста, йому дозволяють читати моє оповідання або без вживання мого прізвища, або вигадуючи якесь інше прізвище автора...

Треба знайти артиста і докладно розпитати про деталі мого духовного життя на українських землях.

14/VII/[19]45

Ходив «закріплятись» на «Мосфільм». Директор Миша Калатозов прийняв мене гарно, як і завжди. Я подививсь на жахливу споруду «Мосфільм», пройшовся, як по тюрмі, згадав мою Київську студію, де пройшла моя молодість, де поклав я стільки праці, стільки нервів, турбот і клопоту ... Радуйтеся, мої бувші друзі, нема мене серед вас. Пишайтеся, розквітайте, хай вам бог допоможе. Ніхто вже з вас не посміється, не обуристь вашу пиху, не підведе авторитет, не плюне на підлабузництво й духовну байдужість вашу. Забуду й я вас. Не для того, щоби втішати себе марними мріями, що все обійдеться чи, мовляв, пройде час...

15/VIII/[19]45

Закінчилась світова війна.

В крові і трупному смороді завершило людство свою трагедію винаходом атомної бомби. Атом розірвано, всесвітній гріх учинено. Бомбу кинуто. Впала велетенська державна споруда японського божественного імперіалізму людоджерів.

Що є атомна бомба? – питають сьогодні тисячі людей. Скільки нещастя принесе вона? Скільки лиха заподіє? Могутній засіб енергії комунізму – в руках у капіталістів, очолених крамарем дрібним. А що, коли й ми здобудемо сю бомбу? А здобудем неодмінно. Не можем не здобути. Тоді: чиї атоми дужчі? А що, коли фашистські бандити й підпільні маніяки-людоджери, озброєні величезними капіталами, вкрадуть у Труменових молодців чи куплять нишком півдесятка бомб і знищать Москву? Які страшні можливості індивідуального терору може нести в собі отсей недобрый винахід. Зникли з неба смертоносні самолёти, та не прояснилося небо. Десь в далекій безмежній блакиті ввижається двоногий злочинець, предвозвісник фінального акту трагедії людства. Господи, хоч би я помилився. Хай не буде так.

ТЕМА 9

Радянська Україна у другій половині ХХ ст.

ЗМІСТ ТЕМИ: Післявоєнна відбудова народного господарства (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр.). Територіальні зміни. Перехід до мирного життя. Внутрішньополітичне становище. Радянізація західних областей. Господарсько-політичні завдання республіки. Проблеми матеріального стану населення. Промисловий розвиток. Становище сільського господарства.

Голод в Україні в 1946–1947 рр.: причини і наслідки.

Суспільно-політичне та культурне життя. Суперечливий характер суспільного життя. Перші повоєнні вибори до Рад. Становище в західноукраїнських землях. Репресії. Боротьба ОУН-УПА. Труднощі і здобутки в розвитку культури. Відбудова загальноосвітньої, технічної та вищої школи. Тяжкі умови розвитку науки. «Жданівські» постанови ЦК КПРС проти діячів культури, літератури та мистецтва.

Україна в умовах початку десталінізації 1956–1964 рр. Перші кроки лібералізації суспільного життя. ХХ з'їзд КПРС. Зрушення в офіційній політиці. Таємна доповідь М. Хрущова на ХХ з'їзді. Початок реабілітації. Наростання опору десталінізації. Зародження дисидентського руху.

Проблеми економічного розвитку. Спроби реформувань промисловості. Запровадження раднаргоспів. Аграрний комплекс. Плани семирічки і можливості їх виконання. Реорганізація МТС та її наслідки. Укрупнення колгоспів. Обмеження індивідуальної діяльності селянства. Нововведення в агротехніці. Заходи в соціальній сфері та життєвий рівень населення.

Україна на міжнародній арені. Наслідування зовнішньої політики центру. Участь України в діяльності міжнародних організацій. Економічне співробітництво. Україна у вирішенні кризових явищ міжнародного життя.

Суперечливі процеси у розвитку культури і науки. Пошуки шляхів удосконалення народної освіти. Діяльність вчених. Поява «шістдесятників» у літературі і мистецтві.

Україна в період загострення кризи радянської системи 1965–1985 рр. Проблеми соціально-економічного розвитку. Посилення централізації управління виробництвом. Застій у промисловості. Економіка України в союзних лабетах. Криза колгоспно-радгоспної системи. Недооцінка назрілих соціальних проблем.

Суспільно-політичне життя. Зміни в соціальному та демографічному складі населення. Згортання демократизації, розширення панування бюрократичних сил. Нові Конституції СРСР та УРСР – декларації та реальність.

Розгортання національно-визвольного руху. Наростання протесту проти порушення прав людини. Три великі хвилі арештів «незгодних» (середина 60-х, початок 70-х та початок 80-х рр.). Поширення самвидаву. Українська Гельсінська Група та її діяльність. Релігійне дисидентство.

Проблеми у сфері культури. Нагромадження недоліків у системі народної освіти. Русифікація України. Уповільнення темпів розвитку науки. Політика заборони у художній творчості. Втрачені долі.

ДОКУМЕНТ 11. «ЛИХО З РОЗУМУ» (Портрети двадцяти «злочинців») (уривки)

Це – перший український документальний збірник, складений у 1967 В'ячеславом Чорноволом у Львові. У ньому зібрані матеріали про першу серед української інтелігенції 1965–1966: біографічні довідки про 20 політв'язнів цього “набору”, їхні листи, звернення, літературні та художні твори.

Крім того, В. Чорновіл включив до збірника списки в'язнів Дубравлагу (Мордовські табори) – учасників боротьби за незалежність України 1942–1954, а також українців, засуджених за релігійні переконання.

Книжка зажила міжнародної популярності (1968 вийшло англійське видання, 1974 – французьке) і зробила відомими багатьох українських інакодумців. За цю книжку Чорновіл був ув'язнений 3.08.1967 р., а 1968 р. удостоєний міжнародної журналістської премії (Великобританія). 1996 за цю та інші праці,

раніше інкриміновані як антирадянські, він удостоєний Державної премії ім. Т. Шевченка в галузі публіцистики.

ЗАВДАННЯ:

1. Згідно з наведеними документами охарактеризуйте події 1965 року.
2. Складіть біографію **С. Караванського**.
3. Яка аргументація використана Святославом Караванським для обґрунтування хибності винесення вироків з ув'язнення на 25 років?
4. Що мав на увазі укладач збірки В.Чорновол, назвавши її «Лихо з розуму»?

Друкується за:

Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Париж, 1967 // URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Lykho_z_rozumu/

Література:

Деревінський В. Ф. Праці В. Чорновола - «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій 1965-1966 рр. // URL: https://elib.ukma.edu.ua/Mahisterium/MAG_ISSUE28_history/05_derevinsky_vf.pdf

ВІД УКЛАДАЧА (В.Чорновола)

У серпневі й вересневі дні 1965 року ніщо, здавалося, не порушувало звичного ритму житій на Україні. Газети писали про чергові перемоги на трудових фронтах, передова московської «Правди» закликала зміцнювати дружбу народів і застерігала, що партія нікому не дозволить перешкоджати прогресивним процесам взаємозближення народів і обміну кадрами. У київському театрі ім. Івана Франка йшла прем'єра п'єси Стельмаха «Правда і кривда», і глядачі аплодували безстрашному героєві, який одним лише СЛОВОМ правди перемиг криводушців-енкаведистів.

Тимчасом чомусь не повернулися з літньої відпустки критик Іван Світличний, науковець-психолог Михайло Горинь, вчитель Михайло Озерний, студент Ярослав Геврич... Не повідомивши причин, не вийшли на роботу науковці; працівник Львівського

музею українського мистецтва Богдан Горинь, викладачі Львівського університету Михайло Осадчий та Михайло Косів, київські інженери Олександр Мартиненко та Іван Русин...

Помалу поповзла чутка, що близько тридцяти викладачів вузів, художників, науковців раптом перебралися із-за кафедр, письмових столів, з лабораторій в помешкання з подвійними ґратами на вікнах. То в одну, то в іншу українську родину з'являлися люди з насупленими обличчями, перевертали вверх дном квартиру, забирали книжки старих видань, листи, рукописи. Розсильні приносили сірі клаптики паперу з категоричною вимогою: – Вам необхідно явиться к следователю «в качестве свидетеля». У зловісну гру були втягнені вже сотні...

Але не кожен прислухався до чуток, офіційно нічого не повідомлялося – й імена заарештованих ще деякий час по інерції жили попереднім життям. У періодиці тривала дискусія з приводу рецензії М. Косіва; «Літературна Україна» надрукувала статтю Масютка про спотворення географічних назв; журнал «Мистецтво» в жовтневому номері вмістив репродукцію картини П. Заливахи «Дівчина з Полтавщини», в книгарнях продавалися ілюстровані художником книжки; на одеську адресу С. Караванського надходили відгуки на укладений ним «Словник рим української мови»; на семінарі для працівників преси мовознавці АН УРСР аналізували навесні 1966 року газетні та журнальні замітки М. Озерного та С. Караванського про мову, у сільських клубах ще демонстрували кіножурнал, в якому можна було побачити М. Гориня в лабораторії Львівського заводу автовантажників... Всього цього не могли вже знати автори статей і герої кінонарисів, відгороджені від світу грубими кам'яними мурами.

Про те, як велося слідство, як штукувалися звинувачення, зібрано чималий фактичний матеріал, з яким ознайомлено керівні партійні та радянські органи і окремих представників української громадськості. Через 5–8 місяців двадцять осіб стало перед судом, звинувачені в «зраді» і «націоналістичній пропаганді та агітації», а дехто ще й в «організаційній діяльності». Та ба! Навіть ті, з кого за довгі місяці витиснули каяття, на суді відмовилися визнати, що читали «заборонену» книжку або статтю саме тому, що хотіли цим «підірвати чи ослаблювати радянський лад».

[...] З часу арештів пройшло понад півтора роки. Що ж змінилося? Як і раніше, болять українській Інтелігенції ті ж нерозв'язані проблеми. Ці болі виливаються при кожній нагоді: з офіційних трибун (як з'їзд письменників України) і в колі знайомих, у листах до преси та в державні установи. Немає жодної гарантії, що по руках не підуть (а, може, вже й ходять?) ще якісь підписані чи анонімні статті, де йдеться про русифікацію державних установ, шкіл, вузів, культурних закладів, про економічну недоорозвиненість більшості областей України і вимушену еміграцію українців до Сибіру, про штучно створювану зміну етнічного складу населення УРСР, і т. д., і т. п. Так що ж робити? Віддати ці питання на розв'язання КГБ і послати нову партію буржуазних націоналістів «плести авоськи»?

А може краще обрати шлях, про який говорив в останньому слоні на суді Михайло Горинь:

«Я переконаний, що пройде небагато часу і такі питання вирішуватимуться не в залах судових засідань, а в дискусійних клубах з більшою користю для справи».

20. IV. 1967 року

Вячеслав ЧОРНОВІЛ

м. Львів, вул. Спокійна, 13.

[Святослав Караванський]

Обставини змушують ще раз підкреслювати той самоочевидний факт, що ідеї, думки, оцінки тих чи інших явищ, що є у зібраних матеріалах, не обов'язково збігаються з думками і оцінками укладача. Добираючи матеріали, укладач ставив за мету всебічно репрезентувати творче й ідейне обличчя кожного із засуджених.

Виношу найщирішу подяку родичам, друзям, знайомим в'язнів, десяткам людей, без чиєї допомоги я не зміг би зібрати й підготувати дані матеріали, що їх слід розглядати як колективну працю багатьох людей, заінтересованих у торжестві законності і справедливості.

Святослав Йосипович Караванський народився 24 грудня 1920 року в Одесі в родині інженера. 1938 року закінчив Одеську середню школу № 119 і поступив до індустріального інституту

(а на початку 1939 року ще й на заочне відділення інституту іноземних мов). Уже в шкільні роки пише вірші й оповідання, деякі друкує в піонерських виданнях. В інституті пробує перекладати. Незадоволенні з майбутнього фаху, 1940 року добровільно залишає інститут і йде в армію, щоб, відслуживши, поступити на літературний факультет університету. В липні 1941 року частина, в якій служив Караванський, була оточена німцями в Західній Білорусії. Уникнувши полону, Караванський пробирається в Одесу, куди приходить на початку 1942 року. Там поступає на літературний факультет університету, де сходиться з нелегальним гуртком української молоді, зв'язаної з ОУН. Організовує книгарню української книги «Основа», виручені кошти передає на потреби гуртка та на український театр. Зазнає переслідувань від румунської сигуранци.

У 1944 році виїжджає в Румунію, звідки в липні того ж року нелегально дістається у звільнену Одесу. Але на третій день, при спробі встановити зв'язок з колишніми однодумцями, був заарештований. Ніяких акцій проти радянської влади (збройних чи пропагандистських) за дні перебування на звільненій території не здійснив. Під час слідства йому обіцяли звільнення, якщо він погодиться доносити про настрої студентської молоді, але Караванський відмовився. 7 лютого 1946 року військовий трибунал Одеської області засудив його до 25 років позбавлення волі. Відбував покарання в багатьох таборах Півночі і Сходу. Будував залізницю на Печорі, рубав ліс біля Магадану, добував золото на Колімі, будував магістраль Тайшет – Лена, шив спецодяг в Мордовії.

Коли після смерті Сталіна умови в таборах трохи пом'якшали, береться за літературну працю. Пише вірші, віршовані казки, п'єси, робить переклади. Послані з таборів твори навіть друкувалися в республіканських виданнях (напр., в «Літературній газеті»). У 1954 році починає велику роботу над словником рим української мови.

Після 16 років і 5 місяців ув'язнення Караванський звільнений 19 грудня 1960 року за постановою Дубравного, до нього застосований указ про амністію від 17.IX.1955 р., ст. 2. Строк Караванському зменшено наполовину – до 12,5 року.

Повернувшись в Одесу, Караванський закінчує курси механіків з ремонту лічильних машин, працює слюсарем облатотресту, ст. механіком фабрики механізованого обліку, механіком сектору обслуговування лічильних машин, книгоношею, перекладачем в редакції обласної газети «Чорноморська комуна», позаштатним кореспондентом журналу «Україна», організатором передплати «Союздруку», на кілька місяців виїжджає на заробітки до Інти (Комі АРСР). Часта зміна місць роботи зв'язана з тим, що Караванському не раз вдавалося знайти тільки тимчасову роботу, або з тим, що його звільняли, дізнавшись про табірне минуле.

Подиву гідна інтенсивність літературної праці Караванського після звільнення. Він скінчив розпочату в таборі роботу над словником рим української мови (1000 друкованих сторінок), багато перекладав з англійських поетів, підготував книжку «Біографії слів», часто публікував в журналах та газетах мовні поради (вів рубрики в журналах «Україна», «Знання та праця», газетах «Сільські вісті», «Українське життя» та ін.), підготував для видавництва «Маяк» збірку гуморесок та фейлетонів, друкував мікроінтермедії. За договором з видавництвом «Дніпро» перекладав роман англійської письменниці Ш. Бронте «Джен Ейр»...

С. Й. Караванський брав дуже активну участь в українському громадському житті: організовував передплату на українські видання в робітничих гуртожитках Одеси, збирав українські книжки для бібліотек Кубані, звертався з розгорнутими пропозиціями до громадських і державних організацій щодо всенародного відзначення ювілею М. Лисенка, щодо організації дублювання всіх фільмів на українську мову та створення при кіностудіях рад глядачів, щодо поліпшення торгівлі українською книжкою і т. п. У 1965 році, стурбований зростаючою русифікацією шкільництва та вищої освіти на Україні, написав дві статті (позов на міністра Даденкова та «Про одну політичну помилку»), які розіслав у офіційні інстанції.

Одружений з 1961 року. 1962 року поступив на заочний відділ філологічного факультету Одеського університету. Вчився успішно.

4 вересня 1965 року, коли на Україні йшли арешти, у Караванського зроблено обшук, але нічого недозволеного не виявлено.

Наступного дня Караванський розіслав в офіційні організації та в органи преси категоричний протест проти безпідставного обшуку, а трохи пізніше вручив консулам Польщі та Чехословаччини в Києві листи, де йшлося про порушення ленінських норм національної політики на Україні та про арешти серед української інтелігенції в серпні-вересні 1965 року.

За все це Караванський був заарештований в Одесі на вулиці 13 листопада 1965 року. Оскільки не було жодного формального приводу для суду над Караванським, на подання КГБ Генеральний прокурор СРСР Руденко оскаржив звільнення Караванського в 1960 році. Його постановою без слідства і суду Караванський був засуджений на 8 років і 7 місяців таборів суворого режиму (строк, що лишається до повних 25 років). У знак протесту Караванський оголосив голодівку. Наприкінці листопада 1965 року він був відправлений в мордовські табори (табір №11. Явас).

У таборі Караванський написав ряд клопотань в офіційні організації та представникам громадськості, за що його двічі садили в шізо (штрафний ізолятор) на 10 діб щоразу, а 8 жовтня 1966 року посадили на півроку в табірну тюрму – БУР, формально звітувавши у невиконанні виробничих норм (яких не виконує більшість в'язнів). В шізо та тричі в БУР-і Караванський оголошував голодівки, вимагаючи зустрічі з прокурором. Всього від часу арешту Караванський 5 разів оголошував голодівки, які на 9–10 добу переривалися засобами примусової годівлі.

У короткі проміжки часу, коли не сидів у шізо та БУР-і, Караванський скінчив перекладати роман Бронте «Джен Ейр» та написав ще кілька зошитів для книги «Біографії слів».

3 січня 1967 року у дружини Караванського в Одесі зроблено обшук. Серед вилучених матеріалів – чернетки заяв дружини Караванського з приводу незаконного арешту чоловіка та рукопис табірної вірша Караванського «Спадкоємцям Берії». Табірна адміністрація позбавила С. Караванського на 1967 рік передбаченого законом побачення з дружиною.

**Виписки з юнацького щоденника С. Караванського
(1937-1940 р.р.)**

«Тут, на Базарі, знайомлюся в Одесі з живою українською мовою...» (1937 р.)

«Під впливом читання книг і підручників здорово спеціалізувався в українській мові. Багато допомогло радіо... » (1939 р.)

«Я розчарувався у вибраному мною фахові – я хочу бути літератором. Я почав перекладати з Гейне та Гете після купівлі № 1 «Київського альманаху». На це мене наштовхнуло вночі натхнення. (...) Він (товариш) здається зазирнув у те, то я пишу, та мені байдуже. Я більше не червонію від того, що я пишу або говорю українською мовою (1940 р.)

ЗАСТУПНИКОВІ ГОЛОВИ РАДИ СОЮЗУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР депутату М. Стельмаху від поета-перекладача Караванського С. Й., засудженого без суду і слідства на 8 років 7 місяців за написання скарги на міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. Даденкова.

КЛОПОТАННЯ

Боротьба за зміцнення соціалістичної законності вимагає неухильної послідовності і має охопити усі сфери нашого життя і всі галузі радянського права.

Однак, поруч із діями, що зміцнюють законність, у нашій юридичній практиці мають місце і факти дивного ігнорування соціалістичної законності, ігнорування, що торує стежку для сваволі та беззаконня.

Парадоксально? А проте – факт.

Як Інакше, як не парадоксом, можна назвати ту обставину, що у нас в СРСР існує ще строк 25 років? Хіба це не кричуща суперечність з гуманними принципами радянського права? Адже новий кодекс встановив для всіх категорій злочинів найвищий строк 15 років. Строк же 25 років – це залишок політики знищення людей, яку вели в таборах авантюристи Ягода, Єжов ти Берія.

Справді ж бо що таке строк 25 років?

Почнімо з історії. Уперше в СРСР строк 25 років застосовано у 1939 році за часів культу Сталіна і застосовано його для винищення у таборах невинних радянських людей. Від 1917 року до 1939 року виправний строк у Радянському Союзі був 10 років. Революцію, громадянську війну, індустріалізацію та колективізацію наша країна пережила, не знавши нелюдського 25-річного строку, і це ніякої шкоди країні не завдало. Тепер же, після остаточної перемоги в СРСР соціалізму, у нас у спадок від часів беззаконня та сваволі зберігся 25-річний строк покарання. Хіба це не парадокс?

А як виглядає строк 25 років на практиці? Що це взагалі таке – на 25 років (не місяців, а років!) відірвати людину від суспільства, позбавити свободи? Якій меті служить такий строк? Перевиховання людини можна припустити за 10, за 15 років. Ну, а за 25 років? Про яке перевиховання може іти тут мова? А коли пригадаєш сучасні «тверді» умови ув'язнення, то сам собою напрашується висновок, що 25 років «твердих» умов – це засіб морального і фізичного знищення людини. Наведу Тут кілька «золотих» правил різних «твердих» умов утримання: (...)

Більшість в'язнів, засуджених на 25 років, віддалені від своїх родин на тисячі кілометрів, бо вивезені із своїх республік (з України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, Молдавії) у Мордовську АРСР. Ясно, що строк 25 років у таких умовах можна виправдати тільки з точки зору політики геноциду. Інших аргументів на цей строк немає.

А що жде людину після відбуття 25 років на волі?

Візьmemo мене. Мене заарештували в 24 роки. Коли я відбуду строк, мені буде 54 роки (5 років я «помилково» прожив на волі). Стажу роботи до 24 років у мене немає (війна, окупація). А щоб заробити пенсію, треба буде відробити ще 20 років, тобто працювати до 74-років, або до смерті. Це все за умови, що здоров'я буде в мене залізне. А скількох в'язнів ще до відбуття цього дикого середньовічного строку розбив параліч, скількох скопив туберкульоз, скількох поклали в психлікарню, і скільки самі наклали на себе руки?

Одним словом, як на мене, то гуманніше людину спалити в душугубці, ніж планомірно, неухильно, день у день убивати протягом 25 років. І той, хто обстоює такий строк, далекий від розу-

міння гуманності. А наше ж суспільство гуманніше від усіх попередніх суспільних формацій! А раз так, то хіба можна на 25 років позбавляти неодружених, холостих в'язнів любові та подружнього життя? А серед живцем похованих на 25 років в'язнів чимало холостяків, що потрапили в ув'язнення у 19, 20... 25 років. Навряд чи можна виправдати з точки зору гуманності приречення їх на 25 років до чернечого життя і заборону їм женитися.

А може практику довічних строків обстоює радянське право? Зовсім ні. Якраз навпаки. Наявність 25-річного строку суперечить основному принципові радянського права, який говорить, що покарання має відповідати злочинові і ніяк не інакше. Нехай два індивідуми «Х» та «У» вчинили у 1955 році однаковий злочин. За цей злочин «Х» був засуджений у 1955 році на 25 років, а «У» ховався від органів правосуддя до 1960 року. У 1960 році «У» одержить тільки 15 років за той самий злочин, що за нього «Х» дістав 25. Отже, за однаковий злочин «Х» та «У» в одержать неоднакову кару (різниця у 10 років). І «У» звільнюється на 5 років раніше за «Х», хоч сів на 5 років пізніше! Хіба це не парадокс? Хіба це не кричуще порушення принципів радянського права? А такі випадки в юридичній практиці відомі.

Наявність 25-річного строку породила і появу так званого закону від 19 квітня 1960 року. Цей закон передбачає, що в разі, коли засуджений на 25 років перевиховався, виїзна сесія військового трибуналу може застосувати до нього 15-річний строк.

Як же, зрештою, встановити, – перевиховалася людина чи ні? Офіційно про людське око, це визначає табірна адміністрація, а насправді дають санкцію органи КГБ, коли засуджений на 25 років письмово засудить своє минуле або дасть згоду на співпрацю. Таким чином, цей закон ставить осіб, що засуджені на 25 років, у особливі, надзвичайні умови, коли їх звільнення з табору залежить не від твердого кінця строку, не від твердої букви закону, а від органів КГБ. Що це, як не залишок беззаконня? Хіба особи, засуджені на 5, 10, 15 років звільняються через суд? Зовсім ні! А от в'язня, засудженого на 25 років, після відбуття 15 років починають судити вдруге: перевиховався він чи не перевиховався. Чи варто його звільняти чи ні? Яка потреба у такому витонченому знущанні з людини?

По-перше, хто дав право судити за один і той самий злочин двічі, тричі і більше раз? (Бо суд відмовляє «підсудним» у звільненні і відкладає їх справу, на другий рік, і так по три і більше раз. Окремі в'язні, як-от Батістіков та інші, тричі судилися судом військового трибуналу і тричі суд їм відмовляв. А деякі в'язні пережили по 5 і 6 відмов).

Правда ж, гуманно? В'язень 15 років тільки й живе надією на свободу і прагне її всім своїм єством, а йому її покажуть, помажуть і не дадуть.

Так невже оцю гру із свободою, коли в'язня дратують обіцянками свободи, грають йому на нервах і не звільняють, невже ж оцю гру можна назвати перевихованням в'язнів? Я не знаю, з яких інквізиційних архівів видлубано цей метод, тільки він не має нічого спільного з перевихованням

А проте органи КГБ саме на цьому законі ґрунтують «перевиховання політичних в'язнів. Перевиховуєшся – засудиш своє минуле і все таке інше – підеш на волю, не перевиховуєшся – сиди. Бажання вийти на волю може змусити людину піти на все. Тільки хіба це перевиховання? У системі такого перевиховання свобода фігурує як фата моргана, як спокуса, як фетиш, який змушує в'язнів «перевиховуватися». Мені здається, що вести торговельні операції, де засобом розрахунку служить людська свобода, так само негуманно, неморально, і «безнравственно», ніби розливати перед очима людини, що гине від спраги, безцінно дорого воду.

До всього цього треба додати, що звільнення через трибунал є звільнення ілюзійне, бо звільнений ДО КІНЦЯ свого життя на волі під загрозою, що його заберуть досиджувати строк. Бо ж прокурор СРСР на клопотання органів КГБ може опротестувати звільнення і «водворить» людину назад у табір довідбувати каторжний 25-річний строк. Прикладів такої практики чимало. Так, особисто я, відбувши з 25 років 16 і 5 місяців, 19 грудня 1960 року був звільнений з табору. Я прожив на волі 5 років, нічим не порушивши радянських законів. Працював механіком, перекладачем, кореспондентом журналу «Україна», друкував свої переклади віршів англійських поетів у республіканській пресі. І от 13 листопада 1965 року за те, що я написав скаргу на Міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Даденкова мене за постановою

прокурора СРСР (без вироку, без суду, без слідства) було заарештовано – досиджувати 8 років та 7 місяців до повних 25 років.

Як розцінити такі дії прокурора СРСР?

Як назвати таку юридичну практику, коли людину випускають на волю, а тоді за те ж саме садять? Невже в ХХ столітті на світанку космічної ери, людина не заслуговує на елементарну людську коректність, на елементарне людське до себе ставлення, що її можна, як якусь неживу річ, як безсловесну худобину, переганяти з хліва в хлів? Тільки повна відсутність самоповаги, повна відсутність людської гідності може змусити людину так знущатися з людини. Мені здається, що прокурор, який підписав постанову на мій арешт, і який ще напередодні ввечері в колі дружини і дітей слухав радіо і дивився телепередачу, прийшовши рано на роботу, забув, що він живе у ХХ віці, і уявив себе сучасником великого інквізитора Торквемади або монгольського завойовника Чингіс-хана. Бо мій арешт не можна збагнути логічними категоріями ХХ століття, і він є актом безперечної сваволі. Та й справді, якщо органам КГБ не сподобалася моя поведінка і я чимось порушив радянські закони, мене за це слід судити. Так ні ж, мене не судили, мене взяли досиджувати старий строк. Очевидно, підстав для суду не було. Так за що ж я тоді заарештований? Хіба можна назвати таку практику законною, коли людину заарештовують фактично за одне, а юридично висувають зовсім інші причини – в даному разі стару справу? Це завуальоване юридичними викрутасами свавілля і нічого більше. Та й справді, хіба це не нагадує ті часи, коли, знищуючи противників культу, Сталін висував проти них безпідставні, зовсім інші звинувачення?

Таким чином, 25-річний строк озброює органи КГБ зброєю сваволі та беззаконня, коли без суду і слідства за якусь дрібницю або й просто підозру можна репресувати людину.

З усього викладеного випливає, що строк 25 років – явище абсолютно парадоксальне і в нашому суспільстві неприпустиме, і то з таких причин:

1. Історично строк 25 років в СРСР виник як знаряддя сваволі та беззаконня;

2. Практично строк 25 років є засіб фізичного і морального знищення людини;

3. Строк 25 років не відповідає сучасним «твердим» умовам утримання в'язнів у таборах;

4. Цей строк антигромадський, бо продукує незабезпечених пенсією стариків та сексуально зіпсованих неодружених холостяків (педерастів, онаністів тощо):

5. Строк 25 років суперечить принципам комуністичної гуманності;

6. Строк 25 років суперечить принципам радянського права;

7. Строк 25 років породив юридично хибний указ від 19 квітня 1960 року і створив нечувану досі практику пересудження вже засуджених, яка відкриває шлях до сваволі і є знущанням над людьми, позбавленими волі. Принцип «кого хочу – помилую, кого хочу – казню» – принцип свавільний і беззаконний;

8. Строк 25 років дає право органам КГБ без суду і слідства репресувати колишніх в'язнів і позбавляє їх захисту закону;

9. Строк 25 років не має прецеденту у юридичній практиці соціалістичних країн.

Всі ці міркування змушують мене звернутися до Вас із проською поставити перед Верховною Радою питання – ліквідувати кричущий залишок культу особи – 25-річний строк покарання і встановити в СРСР єдиний найвищий строк згідно з новим радянським законодавством.

(14.II.1966 року)

З ЛИСТІВ С. КАРАВАНСЬКОГО ДО ДРУЖИНИ

«...Мої короткі листи я компенсуватиму довгим перекладом, і з ним тобі буде багато мороки. Його треба буде передрукувати і вислати мені для остаточної правки... Зараз остаточно готові два розділи. Сьогодні робитиму третій...

...Допишую увечері. Переклав сьогодні (неділя – В. Ч.) ще один розділ...

(27. 2. 66 р., Явас)

...Хай стане у нас правилом щонеділі писати листа. І нумерувати їх. Згода? ..листи зникають. Треба, отже, відправляти тільки рекомендовані... Цікавить мене доля листів ще й тому, що в першому листі (23 травня) я написав тобі список книг, які хотілося б мати... Пошли книголюбам – вони розшукають. Крім того,

всяку літературу з етимології слів та з питань, пов'язаних із словниками рим, яку тобі порадять мовознавці – вишли... Вишли мені й «Колядки й щедрівки» та які є інші фольклорні видання. З часу мого від'їзду на північ, десь, певно, вийшло багато цікавого »...

ТЕМА 10

Україна сучасна

ЗМІСТ ТЕМИ: Проголошення Української держави. Зовнішньополітичний курс і міжнародне становище України. Україна – член Ради Європи. Стосунки України з НАТО.

Внутрішньополітичне становище України. Діяльність Виконавчої влади. Основні економічні і соціальні проблеми українського суспільства. Характеристика політичних партій.

Проблеми культурного життя. Сучасний стан освіти і науки. Становище української історичної науки в сучасних умовах. Розвиток сучасного мистецтва і фольклору. Проблеми культурно-національного розвитку національних меншин.

ДОКУМЕНТ 12. Тексти нормативно-правових актів, прийнятих 24 серпня 1991 року Верховною Радою України

ЗАВДАННЯ:

1. В яких умовах було прийнято документи від 24 серпня 1991 року, наведені в Хрестоматії?
2. Виділіть основні ідеї Акту проголошення нехалежності України та прокоментуйте їх. Як вони співвідносяться з постановою про проголошення незалежності України?
3. Яку структуру силових відомств було створено 24 серпня 1991 року? Як вирішувалось питання підпорядкування цих структур?

Друкується за:

Відомості Верховної Ради. 1991, № 38, ст. 502, 506.

Література:

Маковська Н. Акт проголошення незалежності України – унікальний документ Національного архівного фонду // URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/01-27.pdf>

Стенограма пленарного засідання ВРУ 24.08.1991 // URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4594.html>

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Про проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні.

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА України

24 серпня 1991 року

ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Про проголошення незалежності України

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради Української РСР Л. КРАВЧУК

м. Київ, 24 серпня 1991 року

№ 1427-ХІІ

ПОСТАНОВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Про військові формування на Україні

Верховна Рада України (ВР) постановляє:

1. Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України.
2. Утворити Міністерство оборони України.
3. Урядові України приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України.

Голова Верховної Ради України Л. КРАВЧУК

м. Київ, 24 серпня 1991 року

№ 1431-ХІІ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Історія України. К., 1999.
2. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття (Навчальний посібник). К., 1996.
3. Історія України XX ст. / За заг. ред. В. А. Смолія. К., 2002.
4. Історія України: нове бачення. У двох томах. Т. 1. К., 1995.
5. Магочій Павло-Роберт. Ілюстрована історія України / Переклав з англійської С. Біленький. К.: Критика, 2012.
6. Макарчук С.А. Джерелознавство історії України: навч.посібник. Львів, 2008.
7. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К., 2003.
8. Сарбей В. Г. Національне відродження України. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999.
9. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. ред. Сарбей В. Г. К., 1999.
10. Хмарський В.М. Історія України: конспект лекцій. Одеса : ОНУ, 2019.
11. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997.

Електронні ресурси

1. <http://history.org.ua/uk> – сайт Інституту історії України НАН України. Бібліотека, енциклопедія історії України, періодичні видання Інституту в електронному форматі.
2. <http://litopys.org.ua/> – джерела, література з історії України до XVIII століття.
3. <http://history.franko.lviv.ua/> – підручники з історії України.
4. <http://avr.org.ua/> – історія українського національно-визвольного руху в документах.
5. <https://uinp.gov.ua/> – сайт Українського інституту національної пам'яті.

Навчальне видання

ПОЛТОРАК Володимир Миколайович

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

для здобувачів першого
освітнього рівня
«бакалавр»

В авторській редакції

Макет С. О. Остапенко

Підп. до друку 05.10.2020. Формат 60x84/16.
Ум.-друк. арк. 9,53. Тираж 50 пр.
Зам. № 2148.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39
E-mail: druk@onu.edu.ua